3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Whether at the time of publication Affiliating Institution Was same Yes/NO	Name of the publisher
2021-22									
1	Dr. S. M. Bhowate	Mahatma Gandhi's Vision For Rural Development		Gandhiji aani Bhartiy bVaicharik Jadanghadan		2 OCT. 2021	ISBN : 978-81-952462-2-9		**Akanksha Publication, Washim**
2	Dr. S. M. Bhowate	Corporate Social Responsibility : A Step towards		Corporate Social Responsibility		Jun. 2022	ISBN : 978-93-91305-19-2		Aadhar Publication, Amravati
3	Dr. S. M. Bhowate	Mahatma Gandhi's Philosophy of Secularism		Gandhian Thought (Nature and Relevance)		2 OCT. 2022	ISBN : 978-93-91305-67-3		Aadhar Publication, Amravati
4	Prof. Dr. S. N. Deshmukh	Dr. Punjabrao Deshmukh's thoughts on agriculture 101-105		Aadhunik Bhartachya Jadanghadanit Samajsudharkanche Yogdan		Sep.2021	ISBN 978-93-91097-09-7		Dayadhan Publisharsh Group, Hingoli
5	Prof. Dr. S. N. Deshmukh	Gandhiji's vision of khadi and village industries p. 76-80		Gandhiji aani Bhartiy bVaicharik Jadanghadan		02 Oct. 2021	ISBN : 978-81-952462-2-9		**Akanksha Publication, Washim**

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

6	Prof. Dr. S. N. Deshmukh	Savitribai Phule's educational and social thoughts 79-84		Samaj vikasatil Mahila Netrutwa		Jan. 2022	ISBN 978-93-91097-34-9		Dayadhan Publisharsh Group, Hingoli
7	Dr. Baliram P. Awachar		Korku Aadiwasi Mulyavyavastha	Korku Aadiwasi Mulyavyavastha v Vikas		26 Jan. 2022	ISBN 978-9390532-46-9		Ajinkya Publication, Washim
8	Dr. Baliram P. Awachar	Mahila Sakshamikaran - Ek Drushtikshep		Bhartiya Stri-Aavhane v Upay		Mar. 2022	ISBN 978-93-91621-53-7	Shri Shivaji College, Parbhani	New Man Publication, Parbhani
9	Prof. Manohar Wagatkar	Kiran Bedi		Samaj Vikasatil Mahila nNetrutwa		Jan. 2022	ISBN 978-93-91097-34-9		Dayadhan Publishers National Publication
10	Dr. Archana N. Dharme.	Mahila Sabalikaran Ani Panchyatraj Vyavastha		Bhartiy Stri : Aavhane v Uopay		Mar. 2022	ISBN: 978-93-91621-53-7		New Man Publication, Parbhani
11	Dr. Archana N. Dharme.	Mt.Gandhi anni tyanche Pragalbh Vichar		Gandhivadi Vichar (samkalin Paripeksy)		2021-22	ISBN: 978-93-		Aadhar Nataionl Plublication, Amravati

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Principal,
Smt. Panchfulla Devi Patil
Social Work College,
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

सहाय्यक प्राध्यापक

मानसशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम.

एम.ए. (इंग्रजी, मानसशास्त्र), बी.एड., एम.एड., एम. फिल, पीएच.डी. (मानसशास्त्र)

- कार्य -

- संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय सोयगाव, जि. औरंगाबाद येथे सहा वर्ष मानसशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणुन कार्य.
- श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम येथे २०१४ पासून पदवी व पदव्युत्तर मानसशास्त्र विषयाचे सहाय्यक प्राध्यापक ह्या पदावर कार्यरत.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे मानवविद्या शाखा अंतर्गत मानसशास्त्र विषयातुन "A Comparative Study of Anxiety, Adjustment & Achievement Motivation of Tribal & Non-Tribal Girls" या संशोधन कार्यासाठी उच्च शिक्षणातील विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) हि पदवी प्राप्त.
- य. च. म. मु. वि. नाशिक येथुन मानवविद्या शाखा अंतर्गत मानसशास्त्र विषयातून ''दारिद्र्य रेषेखालील व सर्वसामान्य कुटुंबातील लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक दर्जा व व्यक्तिमत्व समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास'' उच्च शिक्षणातील एम. फिल. पदवी प्राप्त.
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय १५ चर्चासत्र आणि परिषदामध्ये पेपर वाचन व सहभाग.
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय संशोधन नियतकालिकांमधून (जर्नल्समध्ये) विविध विषयांवर १० शोधनिबंध प्रसिध्द केले आहे.

श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

ग्रंथपाल

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, औरंगाबाद

एम.एससी. (वनस्पतीशास्त्र), बी.एड., एम. लिब.

- कार्य -

- शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे ग्रंथपाल पदावर कार्यरत.
- विविध शासकीय महाविद्यालयात ग्रंथपाल ह्या पदावर २२ वर्षाचा अनुभव.
- ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) संशोधन कार्य सुरू.
- ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र व इतर विषयातील ७० पेक्षा अधिक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय सेमिनार, वेबिनार, कॉन्फरन्स प्रोसिडींग, चर्चासत्र, वर्कशॉप मध्ये सहभागी.
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय संशोधन नियतकालिकांमधुन (जर्नल्समध्ये) व संपादित पुस्तकामधुन विविध विषयावर २२ शोधनिबंध प्रसिध्द केले आहे.

प्रकाशक

आकांक्षा पब्लिकेशन

हिवरखेड (रूप.) ता. तेल्हारा जि. अकोला

९०९६५९३८४२

Available At

Rs. 250/-

ISBN 978-81-95...

Smt. P.D. Patil Social Work College

College Code 225

गांधीजी

आणि

भारतीय वैचारिक जडणघडण

- संपादक -

डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

Scanned with OKEN Scanner

- **गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण**
  संपादक : डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
  श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे
- **GANDHIJI ANI BHARATIY VAICHARIK JADANGHADAN**
  Editor - Dr. Devanand Sakharam Ambhore
  Miss. Vandana Jalindar Ambhore
- **ISBN : 978-81-952462-2-9**

- © डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
  ४/१२ MIG, ब्लॉक क्र. २, म्हाडा कॉलनी, सिव्हिल लाईन, वाशिम

- **प्रथमावृत्ती**
  २ ऑक्टोबर २०२१
- **मुखपृष्ठ**
  डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
- **अक्षरजुळवणी**
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा पब्लिकेशन
  ९०९६५९३८४२
- **प्रकाशक व मुद्रक**
  प्रा. मयुर बंडु लहाने
  आकांक्षा पब्लिकेशन
  हिवरखेड (रूप.)ता. तेल्हारा जि. अकोला
  ९०९६५९३८४२
  Email ID : akankshajournal@gmail.com
  lahane_mayur@rediffmail.com
- **मूल्य : रू. २५० /-**

या पुस्तकातील मजकुराशी प्रकाशक किंवा संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकूर हे लेखकाचे स्वतंत्र विचार आहेत. तसेच कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

संपादकीय

गांधीजी जयंती निमित्त "**गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण**" हा ग्रंथ वाचकांसमोर सादर करताना आम्हास खूप आनंद होत आहे. सदर ग्रंथामध्ये विविध लेखकांचे अभ्यासपूर्ण संशोधनपर लेख आहेत.

भारत भूमी ही साहित्याची जननी आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. भारतीय साहित्याला हजारो वर्षाचा इतिहास आहे. तसेच भारतामध्ये विश्वविख्यात नालंदा व तक्षशिला सारखे विश्वविद्यालय अस्तित्वात होती.

विविध क्षेत्रातील साहित्य हे नवीन लेखकांना तसेच त्यांच्या विचारांना नवसंजीवनी देणारे असते. गांधी जयंतीच्या निमित्ताने प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रयोजन करण्यात आले आहे.सदर ग्रंथातील लेख स्वतंत्र विचाराने कोणत्याही मतप्रवाहाला प्रेरित न होता, विविध लेखकांनी, संशोधकांनी, विद्यार्थ्यांनी आपल्या विषयाची योग्य प्रकारे सर्वसामान्यांना समजेल या पद्धतीने सविस्तर मांडणी केली आहे. कोणताही अभिनिवेश लेखकांमध्ये जाणवत नाही. दिलेल्या विषयाला न्याय देण्याची प्रवृत्ती व सर्वसमावेशक दृष्टिकोन सर्व लेखकांनी, संशोधकांनी, विद्यार्थी यांनी दाखवलेला आहे. अनेक प्रसंगी लेखकाने स्वतःच्या लेखा मार्फत त्यांची रोखठोक भूमिका आपणासमोर मांडलेली दिसून येते. या ग्रंथातील लेख हे गांधीजी व भारतीय वैचारिक जडणघडण विषयांमध्ये रुची दाखवणारे वाचक, विद्यार्थी, समाजकारणात व राजकारणात सहभागी असणारे विविध व्यक्ती व संस्थांना सहज आकलन होतील या दृष्टीने लिहिण्यात आलेल्या आहेत. यामध्ये गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण या विषयीचे विचार या पुस्तकाच्या माध्यमातून सादर करण्यात आलेले आहेत.

जाईचा वेल ज्याप्रमाणे आकाशाकडे झेप घेत जातो, त्याप्रमाणे वेलाला बहार येत जातो, त्याचप्रमाणे पुस्तकांचा ज्ञानरूपी वेल माणसाच्या जीवनाला नवचैतन्य व नवे वळण प्रदान करू शकते. असेच पुस्तकरुपी मित्र माणसाला घडवतात, समाजात मान मिळवून देत असतात. बुद्धीमत्ता, आदर्श, संस्कार देतात. ग्रंथ मानवाच्या जीवनाला नवी आशा व दिशा दाखविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करीत असतात.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या संपादकीय कार्यास अनेक मान्यवरांचे सहकार्य व मार्गदर्शन लाभले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने संपादित ग्रंथासाठी लेखन करणारे महाराष्ट्रातील

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

३५. गांधीजी के रचनात्मक कार्यक्रम
- सहा. प्रा. पूर्णिमा नारायण संघानी १७१ ते १७६

३६. Political Thought Of Mahatma Gandhi : An Overview
- Dr. Pramod Gyandev Shinde १७७ ते १८३

३७. Gandhian Moral Values
- Prof. H. D. Sawant १८४ ते १८८

३८. Mahatma Gandhi's Vision For Rural Development
- Dr. S. M. Bhowate १८९ ते १९४

३९. Gandhi And Women's Empowerment
- Prof. Ravindra Hanmantrao Sagar १९५ ते २०४

४०. Women's Empowerment Through Physical Education And Sports
- Mr. Ashok Jayaji Chatse २०५ ते २०९

४१. Mahatma Gandhi And Rural Development
- Asst. Prof. Komal D. Patangrao (Kankal) २१० ते २१६

४२. Gandhian Philosophy Of Social Work
- Asst. Prof. Arvind N. Bohrapi २१७ ते २२७

४३. Gandhian Model Of Rural Development In India
- Asst. Prof. Dnyaneshwar S. Gore २२८ ते २३४

४४. Mahatma Gandhi And World Peace
- Miss. Varsha D. Ingle २३५ ते २४२

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khedki AKOLA

ISBN : 978-81-952462-2-9

महात्मा गांधी : शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, एक ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. सोनकांबळे अरूण विठ्ठल
इतिहास विभाग प्रमुख
छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर

प्रस्तावना :

सन २०१९ मध्ये चिनच्या वुहान प्रांतातुन प्रकट होऊन, अवघ्या सहा महिन्यांमध्ये जगभरामध्ये पसरलेल्या कारोना वायरसच्या साथीने सन २०२० मध्ये महामारीचे रौद्र रूप धारण केले. महामारीच्या या फटक्यातुन जगासमोर चार बाबी प्रकर्षाने उमटून दिसल्या. पहिली बाब, मानवाने निर्माण केलेल्या अनेक संस्थांपैकी राज्यसंस्थेची लोकजीवनावर प्रस्थापीत झालेली पकड होय. मानवीय इतिहासामध्ये प्रथमच या संस्थेच्या सर्वदूर असणाऱ्या अस्तित्त्वामुळे जग जीथल्या तिथे थांबवण्याची विस्मयकारक घटना सर्व जगाने अनुभवली. त्यास 'लॉकडाऊन' असे संबोधले गेले. राज्यसंस्था आणि ते चालविणारे सरकार यांच्या अस्तित्वाशिवाय हे जागतिक लॉकडाऊन लागू करणे शक्यच झाले नसते. दुसरी बाब म्हणजे पृथ्वी, आकाश आणि जल या घटकांमध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या जोरावर प्रचंड हस्तक्षेप असणारा माणूस एका सुक्ष्म जिवामुळे जेरीस आला. मानवाने सभ्यतेच्या नावाखाली ज्या प्रकारच्या जिवशैलीचा स्वीकार केलेला आहे त्यामुळे त्याला वेळोवेळी कॉलरा, महारोग, प्लेग, स्पॅनिश फ्लु, स्वाईन फ्लु, सार्स, ईबोला या सारख्या नव-नवीन जिवघेण्या आजारांचा सामना करावा लागतोय. तिसरी बाब मानवीय विवेक आणि चांगुलपणाशी संबंधीत आहे. ज्यांना कोरोना वॉरिअर संबोधण्यात आले ते लस विकसित करणाऱ्या शास्त्रज्ञांपासून ते मानवी चांगुलपणाची वृत्ती आणि जगण्याची धडपड असणाऱ्या लाखो लोकांच्या समुहाच्या जोरावर जगाने सामुहिक प्रयत्नांतुन कोणत्याही आपत्तीवर मानवतेमुळेच मात करता येते हे पुन्हा एकदा सिद्ध केले. चौथी बाब ही की मानवाने आपल्या चंगळवादी वृत्तीमुळे गरजेपेक्षा जास्त संचय करून ठेवला. या संकट समयी अन्न, वस्त्र, निवारा आणि सुरक्षा या पेक्षा अधिक हाव करणे किती वायफळ आहे हे दाखवून दिले.

मानवतेसमोर उभ्या असलेल्या ह्या अद्भूत आपत्तीने पुन्हा एकदा अंतर्मुख होऊन चिंतन करण्यास भाग पाडले आहे. या संकटाच्या मुळाशी मानवीय लोभवृत्ती आणि चंगळवादी वृत्ती कारणीभूत आहे हे स्पष्ट झाले आहे. यापूर्वीसुद्धा अशा संकटांचा सामना जगास करावा लागला आहे. या फेऱ्यातुन बाहेर पडावयाचे असेल

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

- He believed in "production by the masses" rather than in mass production, a distinctive feature of the industrial revolution.
- Economic Sphere: Make in India is manifestation of Gandhi's ideals of self- sufficiency. Gandhi's philosophy of inclusive growth is fundamental to the building of a resurgent rural India.
- He believed in "production by the masses" rather than in mass production, a distinctive feature of the industrial revolution.
- Gandhian philosophy is a **double-edged weapon.** Its objective is to transform the individual and society simultaneously, in accordance with the principles of truth and non-violence.
- **Trusteeship-** Trusteeship is a **socio-economic philosophy** that was propounded by Gandhi ji. It provides a means by which the wealthy people would be the trustees of trusts that looked after the welfare of the people in general.
- This principle reflects Gandhiji's spiritual development, which he owed partly to his deep involvement with and the study of theosophical literature and the Bhagavad Gita.

Conclusion

Modern world is full of multidimensional and multidisciplinary conflicts involving use of physical and psychological violent tools. Gandhian approach addresses the issue of conflict at individual level. Gandhi's approach is still very relevant in modern complex resolution and there is a need to revive and resurrect the philosophy at the level of institutions that are working for conflict resolution.

References :

1. www.ashram.org.com
2. www.sanatan.org.com
3. Ganguli,B.N., Gandhi's Social Philosophy : Perspective and Relevance, Vikas Pub. House, Delhi
4. Mishra ,Anil Datta, Challenges of 21st Century and Gandhian Alternative Mittal Pub. New Delhi
5. Mishra ,Anil Datta, Gandhian Approach to Contemporary Problems,Mittal Pub. New Delhi
6. Radhakrishnans, Indian philosophy (Princeton University Press-1957).

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

ISBN : 978-81-952462-2-9

Mahatma Gandhi's Vision for Rural Development

Dr. S. M. Bhowate
Research Supervisor & Associate Professor
Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola

Abstract :

Rural development for Gandhiji was a self-sufficient village economy and self-sufficient village community. He emphasized the utilization of local resources for development. Gandhi realized that India lives in her villages and villages constitute the heart of India. Gandhi wanted every village to be self-contained republic; each village should grow articles for its own consumption. The solution to the problems of villages was given the top priority in his plan so that poverty could be eradicated and people would be happy and self-reliant. He laid emphasis on the revival of village industries like soap making, paper making, Khadhi industries etc. The village will serve as a part of the decentralized economy. The village economy must satisfy two major objectives. The first, it would provide maximum employment and income to the inhabitants, and second, it would generate equality, freedom and justice.

Key words : Sustainable Development, Rural Development, Panchayat Raj, Khadi, Gram Swaraj

Introduction :

Mahatma Gandhi was a leader, philosopher, writer, and social reformer who worked with the masses for their welfare. His simple living and high thinking inspired millions of people in India and abroad, including several leaders in the world. Gandhiji devoted his life to the upliftment of the poor, untouchables and the weakest man in the society. Truthfulness and non-violence were the cornerstones of his philosophy and approach to life. He wanted the village to be the central place in the national economic development with strong social, economic and spiritual values. He firmly believed that India lives and will live in her villages, not in towns and the path of development, therefore, goes through rural development. The village is the basic unit of the Gandhian ideal social order. Rural development as outlined by Gandhiji contained self-sufficiency, inter-dependence for other wants

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

and development of Village Industries. Education will be compulsory up to the final basic course. As far as possible every activity will be conducted on co-operative basis. There will be no castes such as we have to-day with their graded untouchability. Non violence with its technique of satyagrah and non-cooperation will be the sanction of the village community. 'There will be a compulsory service of village guards who will be selected by rotation from the register maintained by the Panchayat of five persons, annually elected by the adult villagers, male and female, possessing minimum prescribed qualifications. This will have all the authority and jurisdiction required. Since there will be no system of punishments in the accepted sense, this Panchayat, will be the legislature, judiciary and executive combined to operate for its years of office.'[1]

Mahatma Gandhi's Vision for Rural Development :

Rural development for Gandhi is a self-sufficient village economy and self-sufficient village community. He emphasized the utilization of local resources for development. Gandhi realized that India lives in her villages and villages constitute the heart of India. That is why he said, "I would say that if the village perishes, India will perish too. India will be no more India. Her own mission in the world will get lost." He found that the destruction of self-sufficient, self-governing and self-supporting Indian village economy is the main reason for the decay of Indian villages. For him the objective of rural reconstruction is to attain village swaraj. Only through village swaraj it is possible to attain a sarvodaya order of society. Through rural reconstruction Gandhi advocates a rural and agrarian civilization based on neighborliness and sharing.

Gram Swaraj :

While emphasizing the concept of village swaraj, Gandhi's intention was to create a non-exploitative, non-violent, non-competitive society in the near future. The article written by Gandhi in Harijan in 1942, very clearly says that 'my idea of village swaraj depend upon perfect democracy based on individual freedom'. Some of the main elements included in the Gandhian concept of village swaraj are trusteeship, swadeshi, bread labor, self-sufficiency, decentralization, co-operation and equality. By swaraj his intention was

ISBN : 978-81-952462-2-9

to liberate the human beings from evils, bondage and low human dignity.'[2] Krishna Nandela points out that 'economic philosophy of Gandhi is written about, discussed and talked about, however, when it comes to implementation, it is criticized for being impractical and imaginary.'[3]

Swadeshi :

Gandhi had announced swadeshi movement in order to boycott the foreign clothes and the other foreign items. Gandhi defines swadeshi as, 'that spirit within us which restricts us to the use and service of our immediate surroundings to the exclusion of the more remote'. The main aim was that all the villages in India would be well and sufficient enough to produce essential items for its own survival. The doctrine completely depends on self-less service based on love and ahimsa. In case of any need the villagers should have the responsibility supply essentials commodities to the nearby villages. In the moral field its emphasis is to attain the decentralized economy so that village development would take place simultaneously in the country.'[4]

Trusteeship :

The idea envisaged by Gandhi for the concept of trusteeship got great admiration and wide discussion all around the world. "Gandhi advised the owners of property to consider themselves as trustees of the property which really belonged to the whole society and manage it accordingly, taking only what they needed for their own upkeep but using the rest for the welfare of society."[5]

Sarvodaya :

The meaning of Sarvodaya is welfare of all. This concept asserts that development should reach to the last person in the society. Truth and non-violence are the two main components associated with this concept. Here Gandhi had specifically mentioned the reframed social and economic order which is more convenient to rural people. 'The basic unit of sarvodaya society is the self-sufficient village having the ability to fulfill all the basic needs of the people in the rural sector.'[6] J D Sethi observes that 'Gandhi broke the dichotomy between the individual and the society; such dichotomy made irrelevant of all the questions raised by the so called welfare economics. What Gandhi did

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA · College Code 225

ISBN : 978-81-952462-2-9

was to lay down principles and methods of practice by which the individuals and social utility function were jointly determined.'[7]

Self-Sufficient Village :

Gandhi wanted every village to be self-contained republic; each village should grow articles for its own consumption. The solution to the problems of villages was given the top priority in his plan so that poverty could be eradicated and people would be happy and self-reliant. He laid emphasis on the revival of village industries like soap making, paper making, Khadhi industries etc. The village will serve as a part of the decentralized economy. The village economy must satisfy two major objectives. The first, it would provide maximum employment and income to the inhabitants, and second, it would generate equality, freedom and justice. In villages, there are village industries and cottage industries. The production, consumption and distribution of villages industries are confined within them. Bisha in her study points out that, 'Gandhi's mission was to reconstruct India from bottom upwards, a decentralized socio-political and economic order with India's myriad villages at its base. His concept of rural reconstruction and development are based on independent, self-contained, autonomous, self-supporting, self-ruling and self-reliant village communities in which life will not be a pyramid with the apex sustained by the bottom but an oceanic circle whose center will be the individual.'

Panchayat Raj :

In order to make the poor rural people free from exploitation of both Britons and rich city-dwellers Gandhi has favored the establishment of Panchayat. So he has firmly believed that after this, rural people would only obey verdict of the Panchayat, resulting in waning of influence of rich in rural areas. Gandhi has repudiated the development policy initiated by the Britons. Gandhi has projected trusteeship theory for rural development and social change. He has firm belief that under this system the weakest should have the same opportunity as the strongest. This can never 6 happen except through non-violence. He has strongly believed that such type of democracy would be developed only in the self-dependent, simple and easy villages. Gandhi has depicted the picture of ideal village in the article, named 'Content of Independence'. "My idea of village Swaraj is that it

ISBN : 978-81-952462-2-9

is a complete republic, independent of its neighbour for its vital wants, and yet interdependent for many others in which dependence is a necessity. Thus every villager's first concern will be to grow its own food crops and cotton for its cloth. It should have a reserve for its cattle, recreation and playground for adult and children.'[9]

Khadi Cottage Industry :

He believed that Khadi and Village Industries were the only alternative. This is evident from his statement of challenge to rulers to whom he stated that, "If the government could provide full employment to all without the help of Khadi and Village Industries, I shall be prepared to wind-up my constructive programme in this sphere". He said, "Production of Khadi includes cotton growing, picking, ginning, cleaning, carding, slivering, spinning, sizing, dyeing, preparing the warp and woof, weaving and winding. These, with the exception of dyeing, are essential processes very one of which can be effectively handled in the villages by different artisan groups". The goal of Gandhian development is to build a self-sufficient society. Each community should be self-reliant. Throughout his life, Gandhi sought to develop ways to fight India's extreme poverty, backwardness and socioeconomic challenges, as a part of his wider involvement in the Indian independence movement. Gandhi's championing of Swadeshi and noncooperation was centered on the principles of economic self-sufficiency.

He found that the progress of the country lies in the development of majority of its rural villages; develop rural economy, industry and rural skills. Gandhiji found the only way of bringing hope of good living to the rural people is by making the village the central place in the economic programme.

Conclusion :

In the Indian development context the Gandhian meta-model development has been the ideal. It suggests that development is a social and fundamental transformation of values and motives and resurrection of man's ethical and spiritual potential. It emphasized that development does not mean industrialization rather is a rural reconstruction which is defined as social and fundamental transformation of values and motives and resurrection of man's ethical and spiritual potential. Gandhi was of

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khandki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

the view that every village should enjoy maximum freedom to manage its own affairs even to the extent of defending itself against external invasion and to attain social and economic self-reliance. All that he said and did reflected the Indian framework of thought. Some literatures related to Gandhian principles and ideas on rural development are presented above. Since Gandhi worked out meticulously for the details of a wide variety of practical things which are vital to build a graceful village life. His conception of the village was not anchored on the modern notion of development but on the post-modern perspective of quality of life. His main emphasis was on the quality of life.

References :

1. Shah, S.M., Rural Development, Planning and Reforms, New Delhi, Abhinav Publication, 1977.
2. Sheo Kumar Lal, Gandhi and Village: New Delhi: Agricol Publishing Academy,1981.
3. Nandela Krishna: The relevance of Gandhian Economics to Modern India, 2013.
4. Shashi Prabha Sharma, Gandhian Holistic Economics: New Delhi: Concept Publishing Company.1993.
5. Mathai, M.P.,Mahatma Gandhi's World View: New Delhi: Gandhi Peace Foundation.2005.
6. Kurian Abraham, Role of Kerala Gandhi Smaraka Nithi in Rural Development – A study with special reference to Gandhi Samaraka Grama Seva Kendram in Mararikulam,Alappuzha district.2014.
7. Sethi, J.D., Gandhi Today: New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.1978.
8. Bisha ,Mahatma Gandhi's Conception of Decentralization and People's Empowerment, 2009.
9. Gandhi, M.K., Constructive Programme its meaning and place. Ahmedabad: Navajeeven publishing house,1941.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN : 978-81-952462-2-9

Gandhi and Women's Empowerment

Prof. Ravindra Hanmantrao Sagar
Nagnath Arts, Commerce & Science College, Aundha Nagnath, Dist. Hingoli

Abstract :

Sarvodaya signifies 'advancement of all'. Gandhiji's idea of advancement is Sarvodaya through Antyodaya, inferring the government assistance of all through the most vulnerable of the general public. Standards of collaboration and aggregate undertaking are fundamental to society. Ladies stay the most denied and since a long time ago disregarded section of the general public, notwithstanding the constitutional certifications for equivalent rights and advantages for people. Advancement is a course of Empowerment. Microfinance through ladies Self-Help Groups (SHGs) is a huge mode of strengthening of ladies. SHGs framed by ladies in better places have demonstrated that they could achieve an alter in the outlook of the extremely traditionalist and custom bound uneducated ladies in country regions. The idea of gathering arrangement is the best procedure to edify ladies and give essential mental boldness to self-employment. Ancestral towns have an arrangement of sangat which in a real sense signify 'participation'. The Gandhian model underscores decentralization of financial and political frameworks beginning from the town to the most elevated level. With the passage of ladies being permitted in the inward sanctum of Shani Madir at Singnapur and in Mahalaxmi sanctuary Kolhapur. Mahatma Gandhi's vision of Swaraj in the entirety of its features and according to alternate points of view has pervaded the talk on India's contemporary history. All around the world his ethical way of thinking is looked as a functional model. Gandhiji's situations on friendly, political and financial issues are basically developmental,

Keywords: Visionary; Reforms; Gandhiji's Philosophy; Inclusive Growth; Modernity; Women Empowerment.

Scanned with OKEN Scanner

Dr.Harish T. Sakhare

M.A.(Sociology), M.S.W. (L.W. and P.M.) M.Phil, Ph.D (Social Work)

He is currently working as an Associate Professor at Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Buldana, affiliated with Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. His areas of interest include personality development, women empowerment, child and youth welfare, PRA technique and so on. Dr. Harish Sakhare has received the District Youth Award from the Nehru Yuva Kendra, Buldana (Ministry of Youth Affairs and Sports, Government of India) and the District Best PG Teachers Award from the Lions Club& Dhanvantari Medical Foundation, Khamgaon, Buldana.

Dr. Harish Sakhare has served as the District President of the Buldana District Advisory Board (Women and Child Development, Government of Maharashtra). He was a member of Nalsa Committee. He also worked as a resource person for the RGPA YASHDA, Pune. Agwell Foundation, which is linked with the Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of Indiahas chosen him as a Zila Aadhar Member for the one year.

Dr.Harish Sakhare evaluated numerous projects, including the Buldana District Complete Literacy Concurrent Assesment, Buldana City Encroachment Survey conducted by the Municipal Council. NABARD through NGO Model Village project PRA, in selected villages in Buldana district. The Annual Status of Education Report-ASERBuldana District Survey, etc. Numerous international, National and State level conferences, Workshops, Seminars and other events have formed a part of his profile. He has been recognised for his contributions to the publication of many themes of linked research papers, articles and subjects in various types of publications or edited books.

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, ... Amravati

Email : aadharpublication@gmail.com

ISBN-978-93-91305-19-2

...rporate Social Responsibility (CSR) ... India: Issues and challenges

Dr. Harish T. Sakhare

Corporate Social Responsibility (CSR) in India: Issues and challenges

■ **Dr. Harish T. Sakhare**

■ *First published,* – 14th June , 2022

© **Editor&Publisher**

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ **ISBN-** 978-93-91305-19-2

Editorial

The edited book on the subject 'Corporate Social Responsibility (CSR) in India' is useful for students working in the field of corporates and NGO. This subject has been newly introduced in various disciplines of universities in Maharashtra. As it is also included in social work education, such a book will definitely be useful for students studying social work. The subject of CSR is also taught in many universities as PG diploma. It may not cover some of the issues, but the editor is trying to make the most of it. Many experts who have rendered their services in the field of professional social work have contributed while editing the presented texts.I express my heartfelt condolences to them.ThanksSVSPM Deulgaonraja'sto Honourable PresidentT.N. Khandebharadfor giving moral support. Many thanks to my college colleagues Prof. N.A. Gaikwad (Acting principal), Dr. A.A. Gedam, Dr. P.B. Ingle, Prof. Sandeep V. Mote,Prof. A.J. Bokade, Dr. A.R. Thombre madam,Dr. Ravi Sonuneand also non-teaching staff for their kind co-operation. Many thanks to Prof. Virag Gawande of Aadhar publication Amravati for carrying out the responsibility of publishing this book. The contribution of my better-half Vaishali and my daughters Aishwarya & Anushka is invaluable. I am also thankful to all who contributed directly and indirectly to this work.

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki

Dr. Harish T. Sakhare

Scanned with OKEN Scanner

Corporate Social Responsibility (CSR) in India: Issues and challenges

Editor

Dr. Harish T. Sakhare

M.A. (soc.),MSW, M.Phil, Ph.D (Social work).

Editorial board

Dr. Nazir Sheikh
(Professor)
Manavlok college of Social Work, Ambajogai, Dist.-Beed.

Dr.Bhimrao Mesharam
(Associate Professor)
Kumbhalkar Social work Evening college, Nagpur.

Dr. Prakash S. Yadav
(Associate Professor &Head)
Department of social work,
Tilak Maharashtra Vidyapeeth,
(Deemed University), Pune.

Dr. W. R. Mujawar
(Principal)
Jawaharlal Nehru College of Social work,
Nanded.

Dr. Balaji Munde
(Chairman)
Bord of studies in social work,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Smt. P.D. Patil Social Work ... College Code 225

Index

S.No	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Corporate Social Responsibility: A Step towards Social Commitment **Dr. S. M. Bhowate**	1
2	Importance and Significance of CSR In India **Dr. Avinash A. Gedam**	7
3	Milestones efforts for responsible business conduct in India **Dr. Balaji P. Munde**	13
4	Legal Provisions of Corporate Social Responsibility in India **Dr. Chaitanya A. Ghuge , Dr. Unmesh A. Ghuge**	17
5	Corporate Social Responsibility in India: Issues and challenges **Prof. Y. R. Khodaskar**	21
6	A case study of the Ideal village Sindkhed (Lapali) Praja- VSTF project under CSR and other projects in Buldana district of Maharashtra. **Prof.Dr.Harish Sakhare**	28
7	Concept, Scope and Models of Corporate Social Responsibility **Dr. Hanumant Salunke**	32
8	Importance And Significance Of Corporate Social Responsibility **Dr. Bhimrao Meshram**	42
9	Role Of Corporate's In CSR **Dr. Surekha Patil**	50
10	Corporate Social Responsibility: A Human Rights Perspective **Dr.Kisan Shingare**	58
11	Corporate Social Responsibility: A Case Study on Tata Motors, Pune with reference to Osmanabad District, Maharashtra **Anand Bhalerao**	64
12	An Analysis Of Corporate Social Responsibility In India **Dr. T.S. Rathod**	73
13	Various Rules or Guidelines of Corporate Social Responsibility(CSR)in India. **Vaishali Gaikwad- Sakhare**	80

Scanned with OKEN Scanner

Corporate Social Responsibility: A Step towards Social Commitment

Dr. S. M. Bhowate
Research Supervisor & Associate Professor, Smt. P. D. Patil College of Social Work , Khadki, Akola ,sandeepbhowate@gmail.com

Abstract-

Corporate Social Responsibility means responsibility towards the society. The totality of Corporate Social Responsibility can be best understood by three words: 'corporate', 'social' and 'responsibility'. In broad terms, Corporate Social Responsibility means responsibility towards the society within which they are based and operate, not denying the fact that the purview of Corporate Social Responsibility goes much beyond this. Different people have described corporate social responsibility differently. Some of the more popular name of corporate social responsibility are profit making only, going beyond profit making, voluntary activities, concern for the broader social system, Economic, legal and voluntary activities, and Giving way to social responsiveness. Corporate Social Responsibility is a concept which has become dominant in business reporting. Every corporation has a policy concerning CSR and produces a report annually detailing its activity. And of course each of us claims to be able to recognize corporate activity which is socially responsible and activity which is not socially responsible. There are two interesting pints about this: firstly we do not necessarily agree with each other about what is socially responsible; and although we claim to recognize what it is or is not when we are asked to define it then we find this impossibly difficult.

Key words- Corporate, voluntary activities, Corporate governance, Profitability

Introduction-

Corporate governance is considered as a system by which companies are directed and controlled. It is a set of standards which aims to improve the company's image, efficiency, effectiveness and social responsibility. Sustainability ensures the long-term financial and economic viability of corporate investments and of requiring compliance with minimum environment viability and social standards. In this study, the researcher has critically analyzed the concept of corporate governance and corporate social responsibility and the relationship between them. The issue of corporate social responsibility is an integral

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

part of corporate strategy, planning and operational performance. Profitability should not be the sole criteria of vision and vital factor in judging the company's performance but corporate should also focus on their responsibility towards society at large. Corporate social responsibility is the commitment of business to contribute to sustainable economic development, working with employees, their families, the local community and society at large to improve their quality of life. It covers a variety of sensitive issues such as human rights, worker's rights, supplier's relations and involvement. Corporate governance has succeeded in attracting a good deal of public interest because of its apparent importance for the economic health of corporations and society in general. However, the concept of corporate governance is poorly defined because it potentially covers a large number of distinct economic phenomenon. 'Corporate citizenship in the 21st century is driving a major transition from a model that allowed unconnected activities-such as compliance with governance and ethical laws endorsing global standards promoting strong philanthropic and volunteer activities to serve as surrogates for citizenship.'1

Corporate Social Responsibility – A Step towards Social Commitment

Corporate Social Responsibility is a concept which has become dominant in business reporting. Every corporation has a policy concerning CSR and produces a report annually detailing its activity. And of course each of us claims to be able to recognize corporate activity which is socially responsible and activity which is not socially responsible. There are two interesting pints about this: firstly we do not necessarily agree with each other about what is socially responsible; and although we claim to recognize what it is or is not when we are asked to define it then we find this impossibly difficult. The broadest definition of corporate social responsibility is concerned with what is – or should be – the relationship between global corporations, governments of countries and individual citizens. More locally the definition is concerned with the relationship between a corporation and the local society in which it resides or operates. Another definition is concerned with the relationship between a corporation and its stakeholders.

Business and Society have been inter-dependent since time immemorial. Initially, the dominant objective of business was profit and of the wealth of the owners. But, business history is replete with instances that the mindless obsession with profit maximization at any cost, when carried to any extreme, can lead to failures like Enron,

WorldCom, Parmalat, Satyam and Union Carbide etc. At the same time, these are also the business organization conducting business following practices detrimental to the social well-being ultimately perish. On the other hand, business organizations demonstrating their social concern by blending their concern for profits with humane concerns like Johnson & Johnson, Maruti Limited, Reliance Industries Limited, and Tata Iron & Steel Company, etc. survive and thrive in the long-run. That is why there has been a dominant shift in business paradigm beyond profit maximization to social/humane concern. 'Now, social responsibility of business has become the buzzword of business terminology and also has been caught by storm in business discussions and debates.'2

Corporate Social Responsibility means responsibility towards the society. The totality of Corporate Social Responsibility can be best understood by three words: 'corporate', 'social' and 'responsibility'. In broad terms, Corporate Social Responsibility means responsibility towards the society within which they are based and operate, not denying the fact that the purview of Corporate Social Responsibility goes much beyond this. Different people have described corporate social responsibility differently. Some of the more popular name of corporate social responsibility are profit making only, going beyond profit making, voluntary activities, concern for the broader social system, Economic, legal and voluntary activities, and Giving way to social responsiveness. According to Phillip Kotler and Nancy Lee, "CSR is a commitment to improve community well being through discretionary business practices and contributions of corporate resources". Mallen Baker defined CSR as "way companies manage the business processes to produce an overall positive impact on society."3

According to Bowin H.R.," Social responsibility is the obligation of businessman to pursue those polices , to make those decisions, or to follow those lines of action which are desirable in terms of objectives and values of society." According to World Business Council for Sustainable Development in 2004 defined Corporate Social Responsibility as "Corporate Social Responsibility is the continuing commitment by business to behave ethically and contribute to the economic development while improving the quality of life of workforce and their families as well as of the local community and the society at large."4 All evidence suggests that profit maximization by a business organization does not necessity confer maximum benefit on all parties and stakeholders. Instead, it results in inequitable consequences. At the same time, it would also be wrong to infer that profits are not important.

Scanned with OKEN Scanner

In fact, they are crucial for survival of business. Only when a firm is profitable can continue in business and discharge its social responsibility also. But being profitable is not end itself. It is a means to other wholesome pursuits to be undertaken by the business.'5

As business firms are embedded in a society and draw all their resources from it, they must act like responsible citizens. That the neglect of societal interests can be detrimental and can shake the foundations of business built over decades. Therefore, while pursuing their interests, they must also ensure that they contribute to the well-being of those around them. The fundamental idea embedded in corporate social responsibility is that business corporations can no longer act as isolated economic entities detached from the broader issues of society. The flurry of recent corporate frauds that have come to the light suggests that the single goal of profit maximization neglecting concern for the social well-being has the germ of unethical conduct.'6

Stakeholders and their engagement is a subject increasingly being talked about in the business domain. Indian businesses have played such a role to certain extent in the past, in an environment where state had the primacy in both business policy dispensation and arbitration as well as in social policy formulation and delivery. However, with the onset of global investment and trade processes bringing with them multilateral rule system, the capability of the state to assert this primacy is being continually challenged. On the other hand, business are also being challenged to respond to new business drivers associated with an uncertain business environment and reordering of societal claims from the state to the business which among other things also demand a leadership response that takes cognizance of stakeholder perceptions.'7 Corporate Social Responsibility has received increased attention from business, the media and researchers. Stakeholders are becoming more and more concerned about the corporate social performance175 of firms' operations. CSP can be defined as a construct that emphasizes a company's responsibilities to multiple stakeholders, such as employees and the community at large, in addition to its traditional responsibilities to economic shareholders.'8 More and more organizations are now aware that in pursuing their economic objectives, they should also contribute to the society at large. Organizations now realize that in order for them to survive and stay competitive in this complex business environment, they must bridge the economic and social systems. The concept of corporate social performance introduced to analyze how well an organization performs its corporate social

responsibility. It measures the overall performance of the organization towards its social surroundings such as employees, environment, customers, suppliers and others. Besides bridging the economic and social systems, it is also very important for the organization to capitalize on its competitive advantage in order to survive in this complex business environment.'9

Corporate Social Responsibility policies can also boost the societal benefit that enterprises create with regard to innovation. Innovative practices aiming at better jobs, safer and employee- friendly workplaces, gender mainstreaming and the innovation or technology transfer to local communities and developing countries, leading to a more equitable North-South economic and social development, are further examples of societal benefits created by innovative enterprises. Indeed, Corporate Social Responsibility may play a positive role in fostering development in third countries by helping to establish a dialogue between these countries, their public authorities, social partners and civil society and foreign companies.'10 Basic reason of negative social responsibility of company is its responsibility to manage its social impacts. This responsibility emerges out of social impact of company.

Conclusion-

Corporate Social Responsibility is the voluntary role and contribution on the part of the business community towards a better social and environmental development, which is beyond their investment to organizational development. The business organizations can be lead by large multinationals and for small, locally based businesses. While, the actions on the part of business organizations here to be ethically bound to its stakeholders, who include customers, owners/investors, government, suppliers and competitors Corporate Social Responsibility consists of a wide-range activities and programs that involve businesses looking at how to improve their social, environmental and local economic impact, their influence on society, social cohesion and human rights, and fair trade. Key areas of concern are environmental protection and the well being of employees, the community and civil society in general, both now and in the future.

Scanned with OKEN Scanner

References-

1. P.V. Khatri and Indu Baghel . (2009) "Corporate Social Responsibility Challenges in the Age of Globalisation ", Global Vision Publishing House.
2. S.S. Khanka . (2005) "Corporate Governance: Beyond Profit Maximization", The Chartered Accountant, Directorate of Distance & Continuing Education Bhubaneswar Utkal University
3. "Corporate Social Responsibility-Towards a Sustainable Future" A white paper by KPMG India.
4. CV Baxi and Ajit Prasad . "Corporate Social Responsibility Concept and Cases: The Indian Experience", (2005) , p. 31.
5. "Corporate Social Responsibility-Towards a Sustainable Future" A white paper by KPMG India.
6. S.S. Khanka. (2005) "Corporate Governance: Beyond Profit Maximization", The Chartered Accountant, Directorate of Distance & Continuing Education Bhubaneswar Utkal University
7. CV Baxi and Ajit Prasad. (2005) "Corporate Social Responsibility Concept and Cases: The Indian Experience".
8. Chien-Ming Chen. "Measuring Corporate Social Performance: An Efficiency Perspective" http://www.environment.ucla.edu/media/files/Chen-Delmas-07-05-2010.pdf Date:-25th of September 2011, Time:-6:21 P.M.
9. Rahizah Abd Rahim ,Morni Hayati Jaafar Sidik and Farah Waheeda Jalaludin. "The Importance of Corporate Social Performance to The Prospective Employees In Malasiya" International Conference of Management 2011.
10. K. Koteswara Rao, "CSR for SMEs: An Awareness Campaign" in Renu Jatana and David Crowther (Edit.) "Corporate Social Responsibility Theory and Practice with Case Studies"(2007), p.
11. M.H. Hirani, ,.(1997) "The Company Law Related to Social Responsibility of Company Directors" New Delhi: APH Publishing

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Wadki, AKOLA

Importance and Significance of CSR In India

Dr. Avinash A. Gedam
(Assistant Professor)Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Buldana, (MH).Mobile No. 7588976061
Email Id – avinashpush@gmail.com

Abstract

Corporate Social Responsibility (CSR) is a important and significant role of played by the corporate companies, which mainly focus that benefits should not be the only goal of a company, it appreciate sustainable development in the market, help in reducing the problems faced by the society. The company's products and services should be socially sustainable and socially useful. Corporate Social Responsibilities referring to way that market are managed to bring about an overall positive impact on the communities and societies, cultures and traditions, social environment and natural environments in which they operate. In today's scenario corporate social responsibilities has evolved gaining importance over time because of the growing interest of people regarding social and environment issues. The new company act 2013 introduced a new section on corporate social responsibility, section 135, making CSR mandatory for all companies should use CSR to integrate economic, social objectives and environment with the company's operations and its growth.

Keywords

Corporate Social Responsibility (CSR), Development, Philanthropy, Corporate sector.

Introduction

Corporate social responsibility is a type of business self regulation with the aim of being socially accountable. It allow companies to review the kind of impact they are having on all aspects of society, including economic, social and environmental. The engage in corporate social responsibility means that a company is operating in ways that enhance society and the environment, instead of contributing negatively to them.

Corporate social responsibility can help you attract and retain employees. And a business that is committed to improving the world is likely to attract more talent. This shows how important employees take social responsibility. Corporate social responsibility efforts also help foster a more productive and positive work environment for employees. The relevance and importance of corporate social responsibility is highly

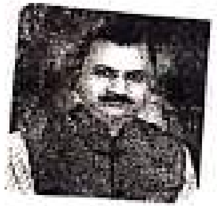

Dr. Sandip B. Kale
M. A., SET, Ph. D.
Assistant Professor & Head,
Department of Political Science,
Yeshwant Mahavidyalya, Seloo,
Dist. Wardha (M. S.)

- Teaching Experience : 12 years for U. G. & 3 years for P. G.
- Research Publication : More than 40 research paper published in peer reviewed national and international research journal.
- Paper Presentation : More than 100 research paper presented in various national and state level conferences and seminars.
- More than 100 articles published in various news papers.
- More than 150 public speeches in various college and social functions.
- Published 3 special issue of research journal & 12 edited books on the occasion of 75th Anniversary of India's Independence.
- Convener of three national conference and three national seminars.
- **Awards :**
  1. State Level "Anandi Sahitya Puraskar - 2018" for reference book on Human Rights & Right to Information.
  2. State Level "Sahitya Ratna Puraskar - 2015".
  3. Shivba Prerana Puraskar.
  4. State Level Research Paper Competition Award.
- **Member :**
  1. Executive Member : Maharashtra Rajyashstra Aani Lokprashasan Parishad.
  2. Executive Member : Vidarbha Rajyashatra Pradhyapak Parishad, Nagpur.
  3. Executive Member : Dr. B. L. Bhole Vichar Manch, Nagpur.
  4. Secretary : Alumni Association of Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola.
  5. Life Member : Indian Association for Women's Studies, Delhi.
  6. President : Indian Research And Educational Foundation, Wardha

Aadhar Publications
(National Publishers)
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

Social Work College
College Code
225

GANDHIAN THOUGHTS

(NATURE & RELEVANCE)

EDITOR

DR. SANDIP B. KALE

Scanned with OKEN Scanner

GANDHIAN THOUGHTS

(Nature & Relevance)

■ Dr. Sandip B. Kale

■ *First published,* – 2nd October – 2022.

© Editor&Publisher

■ Published by

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ Printed by

Aadhar Publications,

■ Notice

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ ISBN- 978-93-91305-67-3

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

EDITORIAL

I am very happy to publish this book on GANDHIAN THOUGHTS (Nature & Relevance). All the professors and researchers have made a concerted effort to clarify the contemporary context of Gandhian Thoughts through various perspectives on the occasion of 75th Year of India's Independence. An honest effort has been made in cooperation with the professors and researchers to analyze and explicate their views in context with the Gandhian Thoughts which has been a boon for knowledge through the present editorial book.

An eye for an eye makes the whole world blind: Gandhiji built his movement of Satyagraha on value premises of truth and non-violence. These proved to be the biggest arsenal to annihilate the empire. The use of brutal force on peaceful and unrelenting non-violent masses exposed the brutality and insensitivity of Britishers. The methodology appealed to the conscience. It is based on the assumption of the basic goodness of humanity. In a nuclear-armed world of tanks and missiles, the relevance of these values can still not be questioned. They still form the tenants of Indian foreign policy and their reflection is found in our "no-first-use" clause in the nuclear arena. India believes in remaining prepared as the security challenges accumulate, but aggression fails to find support in our strategies in global interactions. Even on a personal level, being truthful is the most satisfying experience for a conscience-driven person and also ends up as most rewarding in the long

Index

S.No	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Gandhian Economics And Its Relevance Today **Dr.Mrs. Manisha Vinay Aole**	1
2	Economic Ideas of Mahatma Gandhi **Dr.Rahul.N.Dhumal**	7
3	Gandhian Ideology: A Panacea for 21st Century's World Order **Dr. Purnendu Kumar Kar**	12
4	Education Philosophy Of Mahatma Gandhi **Dr.Rajani Shivajirao Patil**	17
5	Comparison of Gandhi's Thoughts of Women's Empowerment with Today's India **Reema Doma Sherpa**	24
6	Constructive Programme of Mahatma Gandhiji **Dr Vijay M. Gawande**	30
7	Exploration of the Perspectives of Mahatma Gandhi on All the Aspects Related to Women and Women Empowerment **Dr. Vaishali Meshram**	37
8	Gandhi: An Anarchist? **Dr.Ketan S.Bhosale**	45
9	Gandhian Philosophy of Environment **Dr. Rinki Kumari**	[illegible]
10	Gandhian Thoughts on Environment **Dr. Lodhi Kaniz Fatma Niyaz Ahmed**	58
11	Gandhiji's Views On Economics **Dr.Swarooprani.K**	66
12	Khadi for Sustainable Development **Dr. Suchita Renuka Prasad Suragihalli**	69
13	Mahatma Gandhi's Economic Policy: Sarvodaya **Dr. Poorva Bhonde**	74
14	Mahatma Gandhi's concept of gram swarajya **Prof. Pandhari Rambhau Gore**	80
15	Mahatma Gandhi & Women Empowerment **Dr.Prachi Sharad Patharkar**	85
16	Mahatma Gandhi Construtive Programme **Asst. Prof. Dr. Bharti K. Deshmukh**	90
17	Basic Education System of Mahatma Gandhi and its importance **Prof. Ravindra Arjun Pawar**	95
18	Philosophy of Mahatma Gandhi in Modern Times **Prof. Vasant Motiram Rathod**	100
19	Relevance of Gandhian Economic Thoughts in the Era of Open Market Economy **Mr. Arijit Chakraborty**	106
20	Relevance of Mahatma Gandhi's Thoughts on Environment in Today's Context **Dr. Sulbha Aloke Dey**	113
21	"Relevance of Gandhi's ideas in the context of women Empowerment" **Dr. S K Goyal**	116
22	Mahatma Gandhi's Philosophy of Secularism **Dr. S. M. Bhowate**	122
23	World Peace and Mahatma Gandhi **Assoc Prof Angela Dias e Rodrigues**	127
24	Mahatma Gandhi and His Value Education: Relevance in Present Day Indian Society **Soumalya Ghosh**	132
25	Educational Philosophy of Mahatma Gandhiji & Social Reform **Dr. Santosh S. Rukari**	136
26	Mahatma Gandhi's Contribution towards Women Empowerment **Prof. Hemesh Nandkishor Joshi**	143

Smt. P.D. Patil Social Work College, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Mahatma Gandhi's Philosophy of Secularism

Dr. S. M. Bhowate
Research Supervisor & Associate Professor
Smt. P. D. Patil College of Social Work,
Khadki, Akola E-mail-sandeepbhowate@gmail.com

Abstract- India is a country of many communities and unless we live in harmony with each other, respecting each other's beliefs and habits, we cannot build a great and united nation. Mahatma Gandhi was born at a time when India was passing through a big social and political crisis. In those dark days the country found in him a great savior and it fell to him to provide the leadership which was to lead the country to political salvation. Gandhi was able to realize that in the Indian context there is no real conflict between the secular and the religious. Gandhi's amazing understanding of the perennial spirit of Indian culture enabled him to discern that such a division between the secular and the religious was irrelevant in the Indian context. The multi-religious character of the Indian society impressed upon Gandhi the need for evolving an outlook which could accommodate the diverse claims of different religions with his intense personal realization of the veracity of religious experience. Gandhi presents a new perspective in which all the religious are represented as reveling some aspects of the universal Truth and hence all the religions deserve to be understood and respected. According to Gandhi's views that the state was bound to be wholly secular and that all subject would thus be equal in the eye of the law, while every simple individuals would free to pursue a religion without let or hindrance as long as there is no transgression of the common law.

Key words- Secularism, Indian culture, Religion, classless and caste-less society, self-governing

Introduction-

The modem Age is an age dominated by science technology and the modem man is predominantly a scientific man. During the last few centuries, and particularly during the last few decades, science has made rapid strides and consequently the world has also changed radically. It is this revolutionary change and the emergence of a new scientific culture which has been posing some serious questions. It has raised some serious issues for scholars and philosophers who are engaged in discussing religious issues. Gandhi's concept of religion is very much in consonance with the concept of Truth or God. Gandhi's life was a truly religious life,

because he had adopted a specific way of life and that way could be visible in every act that he performed or in every word that he spoke. He said, "A religion, on its doctrinal side, can thus be defined as a system of general truths which have the effect of transforming character when they are sincerely held and vividly apprehended."1

Gandhi advocated a classless and caste-less society in which equality of all was insured. He was a socialist who opposed exploitation of labour. He viewed the economic problem of India from the circumstances prevailing in India and was unmoved by the economic theories of lightly industrialized countries of the world. Gandhi believed in the dispersal or devolution of power and opposed its concentration in one place. He founded his state on the base of thriving, self-supporting and self-governing small communities. Co-operation, not coercion, was to be the cementing material between such communities and their individual members. According to Gandhi, a nonviolent secular society will give birth to non-violent secular state. Gandhiji opposed state religion, though he believed in one religion for a community. In secular state all religions will be free and equal and will remain without let or hindrances by the state. The state, therefore, has not to interfere in religious matters. In the words of Gandhiji, "the state should undoubtedly be secular, every one living in it should be entitled to profess his religion without let or hindrance, so long as the citizen obeyed the common law of the land. There should be no interference with missionary effort but on mission could enjoy the patronage of the state as it did during the foreign regime.'2

Mahatma Gandhi's Philosophy of Secularism

India is a country of many communities and unless we can live in harmony with each other, respecting each other's beliefs and habits, we cannot build a great and united nation. Ever since the distant past, it has been Indian's proud privilege to live in harmony with each other. That has been the basis of India's culture Long ago; the Buddha taught us this lesson. From the days of Ashoka, 2300 years ago, this aspect of our thought has been repeatedly declared and practiced. Millions of common people derive the power of sustained ethics and morality from adherence to their inherited religious conduct. The value system that pervaded the feudal political state that flourished for centuries in this country gave supremacy to that religion to which the ruler on the monarch belonged. The constitution of India lays down that the state shall adopt secularism as an unalterable attribute to its policy of governance. Gandhiji was very specific in his views when he wrote in the 'Harijan', "The state is bound

P.D. Patil Social Work College Code 225 AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

to be wholly secular. All subjects will thus be equal in the eyes of the laws of the land. But every single individual will be free to pursue a religion without let on hindrances so long as it does not transgress the common law". 3 As far back as 1922 writing in "Young India" Gandhiji had said "Nationalism is greater than sectarianism and in that sense we are Indians first and Hindu, Muslims, Parsi or Christians after."4

There are at least two senses in which the word secularism is used. In one sense, Secularism connotes a philosophy and a mental orientation which holds that no supernatural power interferes with the affairs of the world that there is nothing which can be regarded as other worldly. The other sense of secularism is perhaps the more popular one. It has the background of a long historical development. From about the 12th century A. D. Europe went through the renaissance movement which spanned several centuries. It was a movement against the domination of the Christian church and the priestly class. It was essentially a humanist movement which progressively secularized European Society. Secularism, as understood in The West, is alien to the Indian traditions. The main reason had been that Hinduism and Islam were considered as ways of life. Moreover, Indian history presents no conflict of Church and state. Therefore the Western notion of secularism as such, has no relevance to India. In The West, secularism is the logical climax of the movement of renaissance, reformation, development of science, advancement of knowledge and the emergence of liberal democracy. But in India secularism is the result of "Peculiar background of brutal and barbarous conflict that raged all over the country during the period of transition"5 Mahatma Gandhi was born at a time when India was passing through a big social and political crisis. In those dark days the country found in him a great savior and it fell to him to provide the leadership which was to lead the country to political salvation. It was no small task to provide leadership to a country which consisted of a big population spread over a vast region and belonging to numerous religions and traditions. Gandhi was able to realize that in the Indian context there is no real conflict between the secular and the religious. Gandhi's amazing understanding of the perennial spirit of Indian culture enabled him to discern that such a division between the secular and the religious was irrelevant in the Indian context. Gandhi was quick to see this intimate relationship between politics and religion. He declared "I still hold the view that I cannot conceive politics as divorced from religion." A secular political outlooks does not mean for Gandhi adoption of a non-religious political system. Politics completely divorced from religion, degenerates.

Religion is the source of some essential values and norms in political dealings and it chastens the political behavior of the politicians as well as the masses. Gandhi's view of relationship of religion and ethics and the admixture of religion and politics is obviously the negation of the secular ideal "I cannot conceive politics as divorced from religion, indeed religion should pervade everyone of our actions. Here, religion does not mean sectarianism. It means a belief in ordered moral government of the universe," 7

The multi-religious character of the Indian society impressed upon Gandhi the need for evolving an outlook which could accommodate the diverse claims of different religions with his intense personal realization of the veracity of religious experience. Gandhi presents a new perspective in which all the religious are represented as reveling some aspects of the universal Truth and hence all the religions deserve to be understood and respected. Gandhiji found an opportunity to test the efficacy of his religious ideology when the khilafat question came up. Gandhi knew that all the sections of the Indian society should be drawn into the Nationalist Movement in order to achieve swaraj. He had also realized that the Hindu Muslim problem was essentially religious. Therefore, the unity in the country could be brought about only through religion. Gandhi never dreamt of establishing Hindu Raj in India. In 1924 he said that it was unpatriotic even to nurse the dream of Hindu Raj. Swaraj government, according to him, would be one established by the free joint will of the Hindus, Musalmans and others. He stuck to the principle that there should not be any state religion, "even if the whole community had one religion."8 The state interference would probably always be unwelcome. His view was that the state should be secular. "everyone living in it should be entitled to profess his religion without let or hindrance; so long as the citizen obeyed, the law of the land. There should be no interference with missionary effort but no mission could enjoy the Patronage of the state."9 He was clear on this point that the sphere of the state activity would be "secular welfare, health, communications, foreign relations, currency and so on, but not your or my religion. That is everybody's personal affair."10 He also wished that if we succeed in confining religion to the personal plane, all would be well in our political life. A multi religious country like India which has absorbed the true principles of many religious traditions, can afford to be wholly tolerant and preserve peace and love amongst its citizens. Let us recall what the father of nation said. "I do not expect the India of my dreams to develop one religion, that is wholly Hindu, or wholly Christian

or wholly Musalmans, but I want it to be wholly tolerant with its numerous sects working side by side with one another like cultured human beings."11

Conclusion-

Gandhi himself was a man of action and not of erudition. He was not a moral philosopher interested in an abstract theoretical speculation. His own followers found his personality enigmatic and behavior un-predictable. Throughout his life he played multiple roles, but two of them have been predominant - the saint and the politician. Gandhi emphasis was on unity of heart among the communities. He wanted to eradicate hatred and suspicion from the minds of Hindus and Muslims. He called upon nationalists to promote harmony and renounce passion and prejudice. According to Gandhi's views that the state was bound to be wholly secular and that all subject would thus be equal in the eye of the law, while every simple individuals would free to pursue a religion without let or hindrance as long as there is no transgression of the common law.

1. Tiwari , K.N. World religion and Gandhi, Classic Publications, New Delhi, 988.
2. Louis Fischer (ed) The Essential Gandhi, Harper Row Publishers, New York, 1962.
3. Gandhi, M.K. Harijan, April, 1933.
4. Gandhi M.K. Young India, Dec, 1927.
5. Moin, Shakir. Gandhi's concept of Secularism, Secular Democracy, Monthly, New Delhi, 1969.
6. Bhupendra Nath , Secularism : The Gandhian perspective, Gandhi Marg, Vol.4, 1983.
7. Moin Shakir , Gandhi's concept of secularism. Secular Democracy. Monthly, New Delhi, 1969.
8. Ibid
9. Ibid
10. Ibid
11. Gandhi M.K. Young India, Dec, 1927.

World Peace and Mahatma Gandhi

Assoc Prof Angela Dias e Rodrigues

Head, Department of Political Science

Fr Agnel College of Arts and Commerce Pilar-Goa

Abstract

We are passing through a very crucial period of human history. The firs half of the present century has witnessed two most disastrous wars, anc the creation of anxiety and tension all over the world. These two war have released terrible energies for destruction. Today, science an violence have joined together not only to destroy the peace of man an society but also to threaten the very future existence of humanity. Gandh might be regarded as having visualized a special role for India in carryin out the message of peace because his entire philosophy of life, of whic his doctrine of peace is an integral part, is rooted in the tradition and spir of Indian culture. The contribution of India since the achievement Independence to the cause of peace and to the settlement of Inter-nation disputes by methods of peace may be looked upon as the substanti impact of the teaching of Gandhi on India's relations with the world.

Keywords : world peace, Global war, Violence, peace keeping

Introduction:

The problem of peace has always been the concern of manki throughout human history. Today the most urgent task facing mankind the establishment of world peace. Violence in the form of war betwe countries of the world is as old as history. But modern warfare of t twentieth century is altogether different from traditional warfa Traditional warfare always concerned the army and in no way was t civilian population of belligerent nations involved. The scientific a technological progress of the twentieth century has transformed the v nature of warfare.

More than that violence in the form of warfare is no more confined warring nations but involves other nations too. This is because the v nature of international politics has changed. Today any war between t nations may turn into a global war at any time as the world is practica divided into two political or ideological camps led by the two ma powers of the world, i.e., USA and USSR. Despite the dangerous thr of extinction of entire humanity, the nuclear arms-a product of scient and technological progress, have been reached to such a state that eve small portion of atomic and nuclear weapon would be enough to dest

College Code 225
Smt. P.D. Patil ... College ... Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Reg. No. MH-12-0001884

DAYADHAN PUBLISHERS GROUP

Dayadhan Publishers Group

National Publication

National Publication

Accredited under the Ministry of MSME, Government of India

Certificate

This is to certify that ~~Professor~~ / Associate Professor/ ~~Assistant Professor~~, Dr./

Mr./ Miss/ Mrs. सुधिर नारायणराव देशमुख

of श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय रवडकी

has contributed / edited a scholarly Book/ E-book/ Research Paper/ Chapter in edited

book entitled डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक विचार

to be published with ISBN No. 978-93-91097-09-7

on dated 17 / 09 / 2021

Publisher

Miss. Anita Dayaram Maske

Dayadhan Publishers Group

Smt. P.D. Patil Social Work College AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत

समाज सुधारकांचे योगदान

डॉ. विलास आबा गायकवाड
(संपादक)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत समाज सुधारकांचे योगदान

© डॉ. विलास आबा गायकवाड

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 / 9604872233

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 17/09/2021

ISBN 978-93-91097-09-7

किंमत 340/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क **सौ. आनिता दयाराम मस्के** यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखकच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी प्रकाशिका किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

...t. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

१३	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत समाजसुधारक डॉ बाबा आढाव यांचे योगदान	डॉ प्रविण मानसिंग कांबळे	५५-५८
१४	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक विचार आणि आजची परिस्थिती	प्रा. डॉ. बन वशिष्ठ गणपतराव	५९-६६
१५	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार	प्रा. राजेश नारायण इंगोले	६७-७३
१६	पुरोगामी महाराष्ट्राचे शिल्पकार - लोकहितवादी	डॉ. नवनाथ रासकर	७४-७७
१७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक समाजसुधारक	प्रा. रजनी आनंदराव काळे	७८-८३
१८	ईश्वरचंद्र विद्यासागर : समाजसुधारणेचा महामेरु	डॉ. आश्लेषा मुंगी	८४-८७
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण	डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव	८८-९३
२०	यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषिक्षेत्रातील योगदान	डॉ प्रवीण भास्करराव हाडे	९४-१००
२१	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक विचार	प्रा. सुधीर ना. देशमुख	१०१-१०५
२२	कौटिल्याचे अर्थशास्त्र	डॉ. जयश्री दिघे	१०६-१०९
२३	गांधीजींचे विचार आणि भारतीय संविधान	डॉ. अतुल पूंजाजी राऊत	११०-११४
२४	कौटिल्याच्या भ्रष्टाचारासंबंधी विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.संजय भालेराव	११५-११९
२५	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार	१२०-१२५
२६	राष्ट्रमाता जिजाऊ यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)	१२६-१३१
२७	महात्मा गांधी: सत्याग्रह चळवळ आणि स्वातंत्र्य एक दृष्टिक्षेप	डॉ. प्रा. कारभारी लक्ष्मण भानुसे	१३२-१३६
२८	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील	१३७-१४२

Scanned with OKEN Scanner

२१. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक विचार

प्रा. सुधीर ना. देशमुख
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी ता. जि. अकोला

प्रस्तावना

शेतकरी हा भारतीय समाजातील सर्वात महत्वपुर्ण असा उत्पादक गट. त्यांच्या श्रमातून निर्माण झालेल्या वस्तूंच्या आधारे समाजाचे व्यवहार चालतात. समाजाचे पोषण करणारा हा वर्ग पण त्यांच्या वाटणीला आलेले आहे ते चिरंतन दारिद्रय. हया गोष्ट सामाजिक वास्तविकतेचा अचून वेध घेणाऱ्या भाऊसाहेबांच्या नजरेतून सुटू शकल्या नाहीत आणि सुटणे शक्यही नव्हते. कारण अशाच नाडल्या गेलेल्या शेतकरी कुटूंबात त्यांचा जन्म झाला होता. शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक व फसवणूक त्यांनी अनुभवली होती. त्या परिस्थितीचे चटके सोशितच त्यांनी शिक्षण घेतलेले होते. शेतकऱ्यांच्या दारिद्रयाच्या कारणांवर त्यांनी नेमके बोट ठेवले. लोकसंख्येचा व्यवसायावर पडणारा वाढता भार.

१. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे त्यांची इतरांकडून होणारी आर्थिक पिळवणूक व फसवणूक.
२. शेती पध्दतीचे मागासलेपण आणि वाईट स्थिती.

ब्रिटिशांपूर्वीच्या सरंजामी शासन व्यवस्थेत बादशहा, राजेरजवाडे हयांच्या लष्करामध्ये शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील लक्षावधी लोकांना चाकरी मिळे. पण ब्रिटीशांच्या काळात हे राजेरजवाडे व त्यांच्या तैनातीत असलेली सैन्यदल नाहीशी झाली. लष्करातील नोकरी सुटलेले असंख्य लोक शेतीवर गुजराण करण्यासाठी पुन्हा परत आले. परिणामी शेतीतून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या उत्पन्नातील. वाटेकरी वाढले व त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचे दारिद्रयही वाढले.

उद्देश :

१. डॉ पंजाबराव देशमुख यांच्या कृषी विषयक विचारांचे अध्ययन करणे.
२. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुखांचे कृषी आणि शेतकरी विकासासंबंधी कार्य अभ्यासणे.
३. डॉ पंजाबराव देशमुख यांनी दिलेल्या कृषी विषयक योगदान अभ्यासणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

४. डॉ पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारांची सध्या स्थितीत उपयुक्तता अभ्यासने.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताअंतर्गत डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विचार, संदर्भ ग्रंथ व पुस्तकांचा तथ्य संकलनासाठी वापर करण्यात आला आहे.

ब्रिटीशकाळ :

विदर्भ, खान्देश आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या प्रपंचाचा खरा आधार म्हणजे कापसाचे उत्पादन. पण सतत कापसाचे भाव पाडून मिल मालक, व्यापारी व त्यांच्या हितसंबंधीयांनी शेतकऱ्यांची फार मोठया प्रमाणात लुट केली. कल्याणकारी राज्याची कल्पना निश्चितच भाऊसाहेबांच्या मनात होती. कल्याणकारी शासनाला अभिप्रेत असणारी आर्थिक व्यवस्था त्यांना हवी होती. आर्थिक समता प्रस्थापित करायची असेल तर त्या ठिकाणच्या शेतीचे आधुनिकीकरण झाले पाहिजे. अशाप्रकारे शेतकरी व श्रमजीवी लोकांना दैन्य व दारिद्रयापासून मुक्त केले पाहिजे. कारण भारतासारख्या कृषिप्रधान देशाच्या पाठीचा कणा हा शेतकरी व कष्टकरी वर्गच आहे. ना. शामसुंदर मुश्रान म्हणतात — ''किसानांच्या निर्जीव शरीरात भाऊसाहेबांनी जणू प्राण ओतला. आज किसान समजू लागलेत की आपण दुर्बल, असहाय अथवा नेतृत्वविहीन नाही''.

शोषणमुक्त कृषक :

व्यापाऱ्यांच्या शोषणातून कृषक मुक्त व्हावा एवढ्यापुरते त्यांचे क्षेत्र मर्यादित नव्हते. त्यांना नव्या जाणिवा पचविलेला नवा कृषक निर्माण करायचा होता. कृषी क्षेत्रात त्यांना आमूलाग्र परिवर्तन अपेक्षित होते. शेतकऱ्यांची प्रगती कोणत्या मार्गाने होऊ शकेल ह्याचाच त्यांना ध्यास लागला होता. म्हणून सावकाराच्या पाशातून शेतकऱ्यांची सुटका व्हावी यासाठी त्यांनी १९३३ मध्ये कर्ज लवाद कायदा आणला. ह्या कायद्यामुळे आज विदर्भातील शेतकऱ्यांजवळ शेती दिसते आहे, नाही तर बिहारप्रमाणेच विदर्भाची स्थिती झाली असती. तिथे ज्याप्रमाणे जमीनदार व खडकरी वर्ग असे दोनच वर्ग दिसतात. तीच परिस्थिती विदर्भात भाऊसाहेबांच्या जागरूकतेमुळे होण्याचे टळले.

कृषकक्रांती :

कृषकक्रांती करणे म्हणजे एका नव्या अर्थव्यवस्थेची, समाजव्यवस्थेची आणि मूल्यव्यवस्थेची उभारणी करणे होय आणि हेच ध्येय समोर ठेवून त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले. त्यांनी शासकांना,

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

शासनाला व समाजाला कृषकांचा अभ्यास करायला प्रवृत्त केले. भारतीय कृषक म्हणजे या राष्ट्राचा मानबिंदू व अस्मिता. या शेतकऱ्यांनीच भारताला समृध्दी दिली. शेतकऱ्यांच्या कष्टाविना राष्ट्र निर्माण होऊ शकत नाही, टिकू शकत नाही आणि नेमकी हीच गोष्ट राज्यकर्ते विसरले.

कृषी शिक्षण :

''माझा शेतकरी विज्ञानवादी कसा होईल? इतर देशातील शेतकऱ्यांशी तो बरोबरी केव्हा करू शकेल ह्याची डॉ. भाऊसाहेबांना सतत तळमळ होती. आपल्या देशाच्या संपूर्ण विकास मंदिराचा पाया शेती हात आहे आणि शेतीची म्हणजे धनधान्याची समृध्दी नव्हे तर भारताच्या अर्थकारणाची, औद्योगिक जीवनाची किंबहुना संपूर्ण समाजजीवनाची बैठक कृषी विकासावर अवलंबुन आहे हे गृहीत धरून विद्यालय व महाविद्यालयात कृषी शिक्षण व्यापक प्रमाणात दिले गेले पाहिजे असा भाऊसाहेबांचा आग्रह होता. कृषी शिक्षणाला प्रात्यक्षिक कृषी शिक्षणाचा उपयोग होऊ शकेल अशी त्याची धारणा होती.

कृषी शिक्षणक्रांती :

कृषी शिक्षणात क्रांती झाली पाहिजे म्हणून कृषी विद्यापीठाचे स्वप्न भाऊसाहेबांच्या हयातीत जरी पूर्ण झाले नसले तरी आज ते पूर्ण झाले आहे. आजची कृषी विद्यापीठे कृषिबलांना विज्ञानवादी दृष्टी देण्याचे भाऊसाहेबांचे ध्येय खऱ्या अर्थाने पूर्ण करू शकतील अशी आशा करायला हरकत नाही. प्रजा समाजवादी खासदार श्री नारायण गोरे म्हणतात — ''भाऊसाहेबांनी शिक्षण कार्य केले नसते तर आज काही क्षेत्रात कार्य करणारी, चमकणारी नवी पिढी दिली नसती. ती तयार करण्याचे महान कार्य डॉ. देशमुखाचे आहे. ते भारतातील शेतकऱ्यांचे खरे मार्गदर्शक व मित्र आहेत.

शेतकऱ्यांची स्थिती :

भारतात दर दहा लोकांमधील सात लोक उपजिवीकेकरिता पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी निम्मे उत्पादन शेती व पशुपालन आणि कृषी संबंधित व्यवसायातून मिळते. असे असतांनाही शेती हा अत्यंत विस्कळीत व असंघटित व्यवसाय झालेला आहे. शेती ही शेतकऱ्यांच्या श्रमावर अवलंबून असूनही नेहमी लहरी निसर्ग व अनिश्चित परिस्थिती याचाही त्याला फटका बसतो. शेतकरी कष्ट करतो, उन्हात, पावसात राबतो, घाम गाळतो, पण त्याने केलेला श्रमाचे फळ त्याला मिळत नाही, दुसरेच भांडवलाच्या जोरावर त्याचे, त्यांच्या कुटुंबाचे शोषण करतात. पिढ्यानपिढ्या भारतीय शेतकरी कर्जात बुडालेला असतो, या शेतकऱ्यांच्या विदारक जीवनाच्या बाबी भाऊसाहेबांनी हेरल्या होत्या.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

भारत कृषक सामाजाची स्थापना :

इ.सन १९४८ ते १९५१ या काळात डॉ. पंजाबरावांना अमेरिका व युरोप खंडात प्रवास करण्याची संधी मिळाली होती. त्यांनी तेथील कृषी संघटनांच्या कार्याचे बारकाईने निरीक्षण केले व राष्ट्राचा सामाजिक, राजकीय व आर्थिक जीवनात या संघटना किती प्रभावी कार्य करू शकतात, शेतकऱ्यांना आर्थिक सुस्थिती प्राप्त करून देण्यासाठी या संघटनांचा किती उपयोग होऊ शकतो, हे त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले, अनुभवले होते. भारताला अशा एका सामाज संघटनेची किंवा संस्थेची गरज आहे. जी शेतकऱ्यांचा विचार व दृष्टिकोन व्यक्त करू शकेल आणि भविष्यातही ही संस्था कार्य करू शकेल.

भारत कृषक समाजाचे योगदान :

इ.स. १९५५ मध्ये संपूर्ण शेतकरी समाजाच्या उन्तीकरिता भारत कृषक समाज ही राष्ट्रीय संघटना डॉ. पंजाबरावांनी स्थापन केली. शेतकऱ्यांना स्वतंत्र व हक्काचे व्यासपीठ मिळवून दिले. सुरूवातीला केंद्रीय कृषी मंत्रालयाने या संघटनेला सर्व प्रकारची आर्थिक मदत दिली व इतर आवश्यक ते सहकार्य केले. चार–पाच वर्षातच कृषक समाज आर्थिक पायावर सुस्थिर झाला व लवकरच राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संस्थेच्या शाखांची स्थापना केली. कृषक समाजाच्या स्थापनेपासून तीन वर्षांच्या अल्पावधित देशातील सर्व राज्यात शाखा उघडल्या गेल्या.

निष्कर्ष :

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी जनतेच्या हितासाठी ज्याप्रमाणे कायदे केले त्यांचप्रमाणे अन्यायी कायद्यापासून, आदेशापासून जनतेचे रक्षणही केले. शेतकऱ्यांच्या हिताला अखंड जपणे हा डॉ. पंजाबरावांचा खास पिंड होता. आपल्या ज्ञानाचा त्यांनी समाजाला पूर्णपणे उपयोग करून दिला. व्यापाऱ्यांच्या शोषणातून कृषक मुक्त व्हावा एवढ्यापुरते त्यांचे क्षेत्र मर्यादीत नव्हते तर त्यांना नवा कृषक निर्माण करावयाचा होता. शेतकऱ्यांची सावकाराच्या पाशातून सुटका व्हावी यासाठी त्यांनी कर्जलवाद कायदा आणला. भाऊसाहेबांनी कृषी शिक्षणाला प्राधान्य दिले. त्यासाठी त्यांनी कृषी शाळा व कृषी महाविद्यालये स्थापन केली. आर्थिक समता प्रस्थापित करायची असेल तर त्या ठिकाणच्या शेतीचे आधुनिकीकरण झाले पाहिजे. भारताचा शेतकरी विज्ञानवादी बनला पाहिजे. भाऊसाहेबांनी शिक्षण कार्य केले नसते तर आज काही क्षेत्रात कार्य करणारी, चमकणारी नवी पिढी दिसली नसती. ती तयार करण्याचे महान कार्य डॉ. देशमुखांचे आहे. ते भारतातील शेतकऱ्यांचे खरे मार्गदर्शक व मित्र आहेत. शास्त्रज्ञ व शेतकरी यांच्यात सुसंवाद

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

घडविण्याचे काम भाऊसाहेबांनी केले. डा. पंजाबराव म्हणाले 'भारतीय कृषी व कृषक ह्याबद्दल मला नितांत आदर वाटतो. मी शेतकऱ्याला सर्वश्रेष्ठ धननिर्माता समजतो. शेतकऱ्यांनी केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता इतर पुरक उद्योगही करावेत असे डॉ. पंजावरावांचे नेहमीच सांगणे असे. अशाप्रकारे त्यांना शेतकऱ्यांच्या हिताची कामे केलीत.

संदर्भ सूची :

१. समाज प्रवर्तक डॉ. पंजाबराव देशमुख, डॉ. पुष्पा किन्हीकर, प्रकाशक विसा बुक्स, अंबाझरी नागपूर ३३, आवृत्ती पहिली २००८.

२. राष्ट्रनिर्माते, प्रा.मा.म.देशमुख, शिवभारती प्रकाशन, कोतवालनगर, नागपूर २२.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

गांधीजी

आणि

भारतीय वैचारिक जडणघडण

- संपादक -

डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे
श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

- **गांधीजी आणि भारतीय वैचारिक जडणघडण**

  संपादक : डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

  श्रीमती वंदना जालिंदर अंभोरे

- **GANDHIJI ANI BHARATIY VAICHARIK JADANGHADAN**

  Editor - Dr. Devanand Sakharam Ambhore

  Miss. Vandana Jalindar Ambhore

- **ISBN : 978-81-952462-2-9**

- © डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

  ४/१२ MIG, ब्लॉक क्र. २, म्हाडा कॉलनी, सिव्हिल लाईन, वाशिम

- **प्रथमावृत्ती**

  २ ऑक्टोबर २०२१

- **मुखपृष्ठ**

  डॉ. देवानंद सखाराम अंभोरे

- **अक्षरजुळवणी**

  प्रा. मयुर बंडु लहाने

  आकांक्षा पब्लिकेशन

  ९०९६५९३८४२

- **प्रकाशक व मुद्रक**

  प्रा. मयुर बंडु लहाने

  आकांक्षा पब्लिकेशन

  हिवरखेड (रुप.)ता. तेल्हारा जि. अकोला

  ९०९६५९३८४२

  Email ID : akankshajournal@gmail.com

  lahane_mayur@rediffmail.com

- **मूल्य : रू. २५० /-**

या पुस्तकातील मजकुराशी प्रकाशक किंवा संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकूर हे लेखकाचे स्वतंत्र विचार आहेत. तसेच कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरुपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

Sint. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

११. गांधीजींच्या सत्याग्रह तत्त्वज्ञानाची आज गरज
- डॉ. प्रशांत विनायकराव बुकणे ५५ ते ५८
१२. महात्मा गांधी आणि समाज कार्य
- डॉ. रविंद्र श्रावण मडावी ५९ ते ६३
१३. ग्रामीण विकासात गांधी विचारांचे योगदान
- डॉ. केशव सिताराम गोरे ६४ ते ६८
१४. ग्रामीण विकासात गांधी विचारांचे योगदान
- डॉ. पी. एन. डापके ६९ ते ७५
१५. खादी आणि ग्रामोद्योगाविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन
- डॉ. सुधिर ना. देशमुख ७६ ते ८०
१६. गांधीजींचा पूनर्रचनात्मक कार्यक्रम
- डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे) ८१ ते ८७
१७. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास
- सहा. प्रा. सचिन रवींद्र इंगोले ८८ ते ९०
१८. ग्रामीण विकासात गांधी दिचारांचे योगदान
- सहा. प्रा. ज्ञानेश्वर सुभाष कव्हर ९१ ते ९५
१९. महात्मा गांधींचे स्त्री विषयक विचार
- सहा. प्रा. जयश्री पंजाबराव काळे ९६ ते १००
२०. महात्मा गांधी आणि महिला सक्षमीकरण
- सहा. प्रा. अश्विन बि. काकडे १०१ ते १०६
२१. महात्मा गांधीचे शिक्षण विषयक विचार
- सहा. प्रा. सुनिता रघुनाथ मकरंद १०७ ते ११०
२२. महात्मा गांधीजी आणि स्वप्नातील भारत
- प्रा. उध्दव शिवाजी जमधाडे १११ ते ११२

L.P.D. Patil So... College
Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

खादी आणि ग्रामोद्योगा विषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन

डॉ. सुधिर ना. देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी जि. अकोला

प्रस्तावना :

ग्रामोद्योग म्हणजे खेडेगावतील उद्योग, वैदिक काळातील सर्व वस्ती खेडेगावात होती. त्या काळातली ही गावे स्वयंपूर्ण होती. स्वत:ला लागणारे अन्नधान्य, दूधदुभते गावकऱ्यांनी स्वत: शेती करून आणि गाई–म्हशी बाळगून मिळवावे अशी पध्दत होती. मेंढ्या पाळून त्यांच्या लोकरीपासुन हे ग्रामस्थ स्वत:साठी कांबळी तयार करीत. कापसाची लागवड करून स्वत:साठी वस्त्रे विणीत थोडक्यात म्हणजे स्वत:ला लागतील त्या वस्तु ते निर्माण करीत.

आपल्याला आवश्यक त्या वस्तु निर्माण करण्यात काही अडचणीही होत्या. या अडचणी म्हणजे त्या त्या वस्तु तयार करण्यासाठी लागणारी आयुधे प्रत्येक ग्रामस्थाने स्वत:पाशी बाळगणे कठीण होते. याशिवाय या वस्तुंच्या उत्पादनांसाठी प्रत्येकाजवळ आवश्यक ते कौशल्य असणे कठीण होते. त्यातून वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी दाखविणाऱ्या जाती – जमाती निर्माण झाल्या. प्रचलित रथासारख्या वाहनांची आणि घरात वापरण्याच्या लाकडी सामानाच्या वस्तु सुतार मंडळी पिढ्यापिढ्यांच्या परंपरेने आकर्षन आणि टिकाऊ पध्दतीने तयार करू लागली. लोखंडी नांगराची आणि त्या नांगराचे फाळ तयार करण्याची मुक्तेदारी आपोआपच लोहारांकडे आली. गृहपयोगी मडकी कुंभार घडवू लागला. याप्रमाणे बारा बलुतेदारांचे उद्योग सुरू झाले आणि भरभराटीलाही आले. या कारागिरांच्या उदर भरणांची जबाबदारी हळूहळू समाज घेऊ लागला. ग्रामव्यवस्थेत त्यांचा वेगळा विचार होऊ लागला. शेतकऱ्यांच्या वस्तीपासून शेते जवळ असावीत. या शेतकऱ्यांच्या वस्तीपासुन काही अंतरावर बलुतेदारांची घरे असावीत. धान्य आणि द्रव्य यांच्या माध्यमाने विनिमय करावा. शेती आणि व्यापार यातून अधिक नफा झाल्यास तो जनतेचा आहे असे मानून ग्रमस्थांच्या सोयीसाठी धर्मशाळा बांधण्यात, तलाव किंवा विहीरी खोदण्यात, मंदिरे उभारण्यात आणि सत्पात्री दानधर्म करण्यात खर्च करावा असा अलिखित नियमच होऊन गेला.

ग्रामोद्योग आणि गांधीजी :

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952452-2-3

नव्या तत्वप्रणालीवर हिंदुस्थानची पुनर्घटना व्हावी असे गांधीजींच्या मनाने जेव्हा घेतले तेव्हा आपल्या राज्यघटनेचा आद्य आणि महत्वाचा घटक खेडेगावच आहे असे विषद करून तो स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण आणि शांतिपूर्ण व्हायला हवा असा विचार त्यांनी मांडला. प्रत्येक व्यक्तीची द्रारिद्रयातून मुक्तता आणि त्याचबरोबर संपत्तीच्या संचयापासून पराङमुखता अशा दोन तत्वांवर भर देतांना त्यांनी हिंदुस्थानातील जनतेला ग्रामोद्योगांचा मूलमंत्र दिला. त्यासाठी चरखा आणि कुटिर उद्योगधंद्यावर गांधीजींनी विशेष चिंतन करून खेडेगावांच्या प्रश्नासंबंधी नव्याने भाष्य केले. आपल्या विचारप्रणालीचा परिचय करून देण्यासाठी त्यांनी आपल्या भाषणांतून ग्रामोद्योगाचा पुरस्कार केला आणि वेळोवेळी हरिजन आणि यंग इंडिया या इंग्रजी तसेच हिंदू स्वराज्य आणि नवजीवन या गुजराती नियतकालिकांतून ग्रामोद्योगांच्या अंगोपांगावर विविध लेख लिहिले. ग्रामोद्योग व्यवसायाच्या संदर्भात गांधीजींनी सांगितलेले काही महत्वाचे मुद्दे म्हणजे आजच्या खेड्यांच्या दुर्दशेला बहुतांशी इंग्रजी सत्ता आणि शहरातील माणसे कारणीभूत आहेत, आपल्याला आपली खेडी पुन्हा आदर्श बनवायची आहेत, आपल्याला जीवनावश्यक असणाऱ्या अन्नासाठी परक्या राष्ट्रांकडे भीक मागण्याची वेळ येता कामा नये, त्यासाठी शेती करून अधिक धान्य पिकविले पाहिजे, आपण उपलब्ध असलेल्या खतांचा उपयोग केला पाहिजे.

चरखा व पेळू चा शोध :

महात्मा गांधीनी हिंद स्वराज्य ग्रंथामध्ये चरख्यानेच हिंदूस्तानचे दारिद्र संपेल असे उद्‌गार काढले ते प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी आश्रमाची स्थापना केली व तेथुन हातमाग सुरू केला. आश्रमातील विनकरांना विनकामासाठी सुत मिळण्याच्या बाबतीत अनेक अडचणी होत्या म्हणुन सुत हाताने कातने हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवुन चरख्यचा शोध सुरू केला. त्यावेळी सुरत मध्ये सुत कातण्याचे काम महिला करीत असे. त्यापैकी भडौच येथे सुत कातण्याचे काम गंगाबेन ही महिला करीत होती. तिच्याशी गांधीचा परिचय झाला. तेव्हा गुजरात मधील बडोदा संस्थानातील विजापूर गावातुन चरखा शोधुन काढला. चरख्याचा शोध लावल्यानंतर सुत काताईसाठी रूईचा (कापुस) पेळु मरिहुम भाई उमर शोबानी यांनी आपल्या गिरणीतून गंगाबेन कडे पेळू पाठविला. गंगाबेन ने ३५ रूपये पगार देवून गांधीजींच्या इच्छेप्रमाणे एका पिंजाऱ्याला पेळू बनविण्याचे प्रशिक्षण दिले. त्याचवेळेस भाई यशवंत प्रसाद देसाईने

Patil Social Work

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

कापसाच्या गाठी पुरविण्याची हमी घेतली. त्यामुळेच सुतकताईला प्रारंभ झाला. चरख्यावर कातलेले सुत विणून जे कापड तयार केले, त्या कपड्याला (खादी) मोठ्याप्रमाणात प्रसिद्धी मिळाली. आश्रमामधील मगनलाल गांधींनी शोधकबुद्धीने चरख्यामध्ये सुधारणा केली व नविन चरखे आणि चात्या आश्रमामध्ये निर्माण होवू लागल्या. यामुळे चरख्यावर सुतकताई सुरू झाली. ४५ इंच पन्हाचे धोतर तयार करून ते महात्मा गांधीनी अर्पण केले. त्यांनी खादी म्हणजे स्वदेशी कापड वापरण्यास तेव्हापासून सुरूवात केली.

चरखा संघ व खादी ग्रामोद्योग :

कॉंग्रेस महासमीतीने १९२५ मध्ये चरखा संघ स्थापन करण्याची परवानगी दिली. त्या चरखा संघाचे अध्यक्ष पाटणा अधिवेशनात म. गांधी बनले. या चरखा संघाची अनेक उदिदिष्टे होती. त्यापैकी १. गरिबांना मदत करणे. २. मजुरी प्राप्त करून देणे. ३. दुष्काळी परिस्थीतीत उत्पादन न झाल्यास रोजगार मिळून देणे. ४. शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध करणे. ५. कताई संबंधीच्या संस्थांना मदत करणे. ही कार्य चरखा संघामार्फत करण्यात आली. खादी वस्त्रामध्ये समशीतोष्णपणा हा गुणधर्म आहे. या वस्त्रामुळे कातडी रोग प्रतिबंधक असते. खादीच्या निर्मीतीमुळेच ग्रामीण लोक स्वावलंबी बनेल हा दृष्टीकोन ठेवूनच काकीनाडा येथे अखिल भारतीय खादी मंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्या मंडळाच्या अध्यक्षतेपदी वर्धेच्या सेठ जमनालाल बजाज यांची नियुक्ती झाली. करोडो बेरोजगार अर्धपोटी ग्रामवासियांना खादीचा मदत झाली. ती खादी ग्रामोद्योगाची प्रतिक मानल्या जाते.

यंत्रोद्योग :

मानवी शरीर हे नाजूक यंत्र आहे. असे म. गांधी नेहमी म्हणत. त्यांचा यंत्राला विरोध नव्हता. परंतु ते यंत्र मानवी अवयवांना अपंग करणारे नको होते. यंत्रामुळेच मानवाच्या प्राथमिक गरजा पुर्ण होतात. आजच्याही युगात अनेक क्षेत्रात अत्याधुनिक यंत्राचा शोध लागलेला आहे. यास कापुस उद्योग अपवाद नाही. निरनिराळ्या यंत्राची उत्पत्ती थांबविने मानवाला अशक्य आहे. अशा यंत्राची गांधींच्या तत्वज्ञानाशी सांगड घालुन त्यांची उभारणी ग्रामीण स्तरावर होणे अत्यावश्यक आहे. गांधींना वस्त्रनिर्मीती प्रक्रियेत त्यांच्या तत्वज्ञानानुसार यंत्राविषयी मांडणी अपेक्षीत होती. त्यामध्ये ओटाई क्षेत्र महत्वपुर्ण आहे. हे यंत्र कापुस उद्योगात ग्रामीण स्तरावर वापरले जाते.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISBN : 978-81-952462-2-9

प्राचीन काळापासुन कापसाची ओटाई करण्यासाठी या यंत्राचा उपयोग करण्यात येत आहे. यामध्ये बॉडी लाकडाची असते. एक रोलर लाकडी, दुसरा लोखंडी चाक हाताने फिरवून जिनींग करता येत होते. ग्रामिण स्तरावर घरोघरी या यंत्राचा वापर करून ओटाई करावी हे गांधीना यंत्र चालवितांना विद्युतची आवश्यकता नव्हती. या यंत्राची आटाई करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे सुत उद्योगाला रूईचा पुरवठा कमी होवू लागला. त्यावर उपाय म्हणून इली विटनी यांनी जिनींग यंत्राचा शोध लावला. जिन मध्ये रोलर चक्रावर खाचा पाडलेला लेदर रोलर सुरीला घट्ट दाबून बसविलेला होता. रोलरचे सिंगल व डबल असे दोन प्रकार होते. त्यानंतर आलेले लिलीपुट जिन यंत्र हे मानवी हाताने चालविल्या गेले बिज उद्योग व्यापारी शेतकरी यांनी या यंत्राचा उपयोग केला. सुत निर्मिती करीता बाभुळ व नीमच्या लाकडाचा वापर करून चरखा यंत्र बनविले. त्यात सुदर्शन, अंबर, इलेक्ट्रॉनीक चरखा लघुकताई यंत्राचा ग्रामोद्योगात उपयोग झाला. कापड बनविण्याच्या उपक्रियांना ग्रामोद्योग म्हणुन ओळखल्या जाते. प्राचीन काळात झाडांची पाने वनस्पती पिके यांपासुन बनविलेला रंग वस्त्रकरीता वापरला जाई या रंगाने मानवी शरीराला बाधा पोहचन नव्हती. त्यामुळेच पर्यावरणाचा समतोल साधता आला पाहिजे आणि खेड्यांची एकूण अर्थरचना शेती आणि अन्य ग्रामोद्योगांच्या साहाय्याने स्वावलंबन आणि स्वयंपूर्णता साधेल अशा रीतीने केली पाहिजे. यंत्रसंस्कृतीबद्दल बोलतांना गांधीजींनी म्हटले आहे की, मार्क्सिट लोकांना श्रमजीवी माणूस पार नाहिसा करायचा आहे आणि त्यांच्या जागी यंत्र आणून बसवायच आहे. त्यांच्या दृष्टीने हातांचा काहीच उपयोग नाही. मार्क्सच्या मते शेवटी श्रमांवर विसंबून राहणे हेच कामगारांच्या दैन्याचे आणि गुलामगिरीचे चिन्ह व मूळ कारण आहे व या अवस्थेतून त्याची मूक्तता करणे हे यंत्राचे कर्तव्य आहे. माझे मत आहे की, यंत्राने गुलामगिरी येते आणि हाताचा उपयोग समंजसपणे केल्यानेच कामगाराला स्वातंत्र्य आणि सौये दोन्ही मिळते.

महिलांचे ग्रामाद्योग आणि गांधीजी :

महात्मा गांधीनी महिलांच्या उद्योग व्यवसायासंबंधी वेळोवेळी आपले विचार मांडले आहेत. गांधीजींनी दि. ६ डिसेंबर १९२६ ते ३० डिसेंबर १९२९ या काळात आश्रमातील स्त्रियांना मनमोकळी पत्रे लिहिली. महिलांच्या उद्योग व्यवसायांचा विचार करतांना महातजींना सर्वप्रथम आठवतो तो चरखा

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

ISBN : 978-81-952462-2-9

आणि कातणे हा विशिष्ट व्यवसाय. अतिप्राचीन काळापासून कातणे हा महिलांचाच व्यवसाय होता आणि पुरूष धनी असल्यामुळे कित्येक वर्ष तो महिलांना कातण्याच्या कामाबद्दल योग्य ती मजुरी महिलांना चुकवीत असे. कदाचित अत्यंत कमी मजुरीवर त्या महिलांना हे काय करावे लागणार असणार असे गांधीजींना प्रतिपादन केले आहे. महात्माजींना महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्याची संकल्पनाही अभिप्रेत होती असे त्यांच्या कताई – जिताईसारख्या ग्रामीण हस्तोद्योगांच्या व्दारे महिलांना शिक्षण देण्याचा त्यांनी केलेल्या विचारांवरून दिसून येते. त्यांच्यामते 'माझी ही योजना' अत्यंत दूरगामी परिणाम करणाऱ्या मूक सामाजिक क्रांतीची अग्रदूत म्हणूनच कल्पिलेली आहे.

निष्कर्ष :

खेड्यांचा विकास हाच भारताचा विकास असा महात्मा गांधीजींचा ठाम विश्वास होता. ग्राम भरताचा कणा आहे. गांधीजींनी आपल्या विचारात श्रमाला आणि स्वदेशीला अधिक महत्व दिले आहे. यांत्रिकीकरण, औद्योगिकीकरण, शरीकरण, स्पर्धा या भांडवलशाहीतील बाबी त्यांना मान्य नव्हत्या. ग्रामोद्योगांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक जीवन स्वयंपूर्ण व संपन्न होईल. आजही ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योगाच्या माध्यमातून लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल. ग्रामोद्योगामुळे गरीब व श्रीमंतांतील दर कमी होण्यास मदत होईल. ग्रामीण भागातील जीवंतपणा टिकविण्यासाठी खादी, ग्रामोद्योग व चरखा या त्रिसूत्रीचा उपयोग करावा लागेल. त्यातुन त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होईल. महात्मा गांधीनी ग्रामोद्योगासाठी केलेले कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. गांधीजी म्हणतात श्रमाशिवाय व कामाशिवाय संपत्ती मिळवू नये. गांधीजींनी ग्रामोद्योगाबाबत केलेले कार्य आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा तारणहार ठरू शकते. गांधीजींनी स्वदेशी चळवळ व ग्रामीण उद्योगावर अधिक भर दिलेला आहे. ग्रामीण समाजाला विकसित करण्यासाठी हेच विचार आधरभूत वाटतात. महात्मा गांधीजी ग्राम स्वराज्याची व ग्रामविकासाची संकल्पना ही अशी सर्वसमावेशक व सार्वकालीक आहे.

संदर्भ :

१. के. सागर व प्रा. व्ही. बी. पाटील, मानव संसाधन विकास के. सागर प्रकाशन, पुणे २०११.
२. महान्वरे गंगाधर, गांधीजी प्रणीत उद्योग व्यवसाय, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, जानेवारी २००५.
३. लोकराज्य – ऑक्टोबर २०१०, प्रकाशन – माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

P.D. Patil Social Work College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

समाज विकासातील
महिला नेतृत्व

...पुंजाजी राऊत
संपादक

श्री. सचिन रवी...
संपादक

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

सहा.प्रा.डॉ. अतुल राऊत (संपादक)
सहा.प्रा.सचिन इंगोले (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 12/01/2022

ISBN 978-93-91097-34-9

किमत 350/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्रं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
१	डॉ. रखमाबाई राऊत यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. संदीप नामदेव मिरे	१-९
२	मराठी स्त्रीवादी कादंबरीकार गौरी देशपांडे	डॉ.लक्ष्मण मोहनराव सोळंके	१०-१५
३	इंदिरा गांधी – भारतीय राजकारणातील रणरागिणी	श्री.सुनिल दादाभाऊ मोरे	१६-२०
४	सामाजिक क्रांतीच्या आद्य प्रणेत्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले	प्रा. डॉ. रवींद्र श्रावण मडावी	२१-२३
५	राष्ट्र विकासात स्त्रियांचे योगदान	प्रा.डॉ. किशोर बि. कुडे	२४-२७
६	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. एस. टी. गोरे	२८-३२
७	राष्ट्रमाता जिजाऊंचे जीवन - कार्य	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	३३-३८
८	सत्यशोधक नलिनीताई लढके	प्रा. मंगेश विलास भुताडे	३९-४६
९	सिंधुताईसारखी अनाथांची माय होणे शक्य नाही....	प्रा. अशोक तुळशीराम वाघ	४७-४९
१०	अग्नि पुत्री डॉ.टेसी थॉमस	प्रा. वर्षा दे .इंगळे	५०-५३
११	ताराबाई बापूजी शिंदे यांचे स्त्री पुरुष समानता याविषयी विचार	प्रा. राजेश नारायण इंगोले	५४-५८
१२	मिराबाई चानु क्रीडा क्षेत्रातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्व	प्रा. डॉ. शितल एच. उजाडे	५९-६३
१३	अहिल्याबाई खंडेराव होळकर : जीवन कार्याचा एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. देवानंद स. अंभोरे	६४-७४
१४	किरण बेदी	प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	७५-७८
१५	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. सुधीर नारायणराव देशमुख	७९-८४
१६	कुटूंब व्यवस्थेतील महिला योगदान	डॉ.अतुल पुंजाजी राऊत	८५-८८
१७	महाराणी दिद्दा इतिहासातील एक वीरांगना	कु. प्रियंका राजेश राऊत	८९-९१

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khamgaon, ...
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

१५. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक विचार

प्रा. डॉ. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी ता. जि. अकोला.
माँ जिजाऊ नगर, रिंग रोड कौलखेड, अकोला ४४४ ००४
मो.नं. ७३०४८१०९९२

प्रस्तावना

सावित्रीबाई फुलेंच्या जीवनकार्याचा त्यामागील प्रेरणांचा व संस्कारांचा विचार करतांना प्रामुख्याने एकच गोष्ट पुढे येते, ती म्हणजे सावित्रीबाईवर स्वतंत्रपणे कुठे फारसे लिहिले गेले नाही. महात्मा जोतिराव फुल्यांच्याबाबत जेव्हा जेव्हा लिहिले गेले, तेव्हा तेव्हा अनुषंगिपणे सावित्रीबाईवर लिहीले गेले एवढेच ऊर्मी, संस्कार असू शकतात, विशेषत: त्यांच्या समोर अनाहूतपणे आलेला धटिंगण—त्याने अब्रुची भिती दाखविणे, स्त्रीची अब्रु, शील, मर्यादा, औचित्य याबाबतीत अत्यंत कर्मठ असलेल्या समाज, तिच्या मदतीला धावून येण्याऐवजी गंमत पाहण्यासाठी भोवताली जमा होणे आणि सावित्रीबाईनी धैर्य न सोडता त्याच्या मुस्काटात मारणे, त्याचे तसेच त्या गंमत पाहणाऱ्या आंबटशैकीनांचे पळून जाणे व सावित्रीबाई नायगावला माहेरी असतांना गणेश आणि सरजास गावकऱ्यांच्या रोषापासून वाचविणे—ह्या दोन्ही प्रसंगांना जरी काळाच्या चौकटीत पाहिले तरी सावित्रिबाईंच्या व्यक्तिमत्वाचे वेगवेगळेपण मान्य करावे लागते. ह्या दोन्ही प्रसंगातील त्यांचे धैर्य व वागणे पाहिले की लक्षात येते, त्या केवळ जोतिरावांच्या सावली नव्हत्या तर त्यांच्यातील धैर्य, त्यांच वागण हे त्यांच्या विचारप्रणालीचं प्रतिक होतं. त्यांच्या ह्याच स्वयंपूर्ण व स्वयंभू विचारप्रणालीचं दर्शन त्यांच्या शिक्षणविषयक कार्यात व विचारांतही दिसते. त्यांनी शिक्षणाचा, तत्कालिन समाजाचा व शिक्षण—समाज संबंधाचा अत्यंत गांभिर्याने विचार केलेला होता.

संशोधनाचे उद्देश :

१. सावित्रीबाई फुलेंचे शैक्षणिक कार्य स्पष्ट करणे.
२. सावित्रीबाई फुलेंचे सामाजिक कार्य स्पष्ट करणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

३.सावित्रीबाई फुलेंचे सर्व समावेशक विचार माहीती करून घेणे.
४.सावित्रीबाई फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका अभ्यासने.

संशोधन पध्दती :

सावित्रीबाई फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक विचारांकरीता व शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला असुन सावित्रीबाई फुलेंच्या काही ग्रंथाचा व समग्र साहीत्याचा वापर करण्यात आलेला आहे.

एकोणविसाव्या भातकातील सामाजिक / शैक्षणिक परिस्थिती :

सावित्रीबाईचा जन्म सन १८३१ सालचा, तर कार्यकालखंड सन १८४८ ते १८९७ च्या ह्या काळात जरी इंग्रजांचे शासन असले तरी भारतीय जनता मात्र पूर्णपणे मनुस्मृतीच्या प्रभावाखाली होती. कर्मकांडाचे आवास्तव महत्व, चातुर्वर्ण्याच्या नावाखाली मानवतेची होळी, शुद्र तसेच स्त्रीयांची अमानुष विटंबना, जन्माधिष्ठीत, श्रेष्ठ कनिष्ठता धर्माचे, उच्चवर्णीयांच्या सोयीचे विकृत स्वरूप, धर्माच्या नावावर गरिब जनतेची वागवणूक हे सगळं पाहिलं की त्या काळातील एकूण समाजव्यवस्थेची कल्पना येते. शिक्षणाच्या बाबतीत तर फार अघोरी व हास्यास्पद समज सामान्य जनतेच्या मनात खोलवर रूजले होते. शिक्षण केवळ ब्राम्हणंचीच मक्तेदारी होती. इतरांनी शिक्षण घेतले तर त्यांच्या सात पिढ्या नरकात जातील, पुत्रप्राप्ती होणार नाही, स्त्रिया शिक्षणाने विधवा होतील इत्यादी बरेच गैरसमज परंपरेने लोकांच्या मनात खोलवर रूजविण्यास ब्राम्हणवर्ग यशस्वी झाला होता. खुद्द जोतीरावांचे वडीलही त्यातून सुटू शकले नाहीत. दैवदुर्विलासाने फुले दाम्पत्याला मूलबाळ झाले नाही हे खरे, पण जोतीरावांच्या वडिलांचे कान ब्राम्हणांनी फुंकल्यावर त्यांनीही डोक्यात राख घालून घ्यावी आणि इतक्या मेहनतीने, कौतुकाने, इच्छा—आकांक्षांनी वाढविलेल्या मुलाला व सुनेला 'समाजकार्य तरी सोड नाही तर घर तरी सोड' असा निर्वाणीचा इशारा द्यावा, आणि त्या महान तपस्वी दाम्पत्याने अंगावरच्या कापड्यानिशी घर सोडावे. एकत्र कुटुंबपध्दतीच्या त्या काळातील चौकटीत 'घर सोडणे' ही घटना दशरथाने आपल्या लाडक्या रामाला बनवासात पाठविणे याच पातळीची आहे, हे लक्षात घेतले म्हणजे अंधश्रध्दांचा पगडा आणि ब्राम्हण्याचे जनतेच्या मन:पटलावरचे वर्चस्व लक्षात येईल. आणि हे सर्व आकांडतांडव कशासाठी?— तर केवळ

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षणासाठी दारे शुद्र व स्त्रियांना खुली करून दिली म्हणून! शिक्षणाचा प्रचार–प्रसार करण्याचे पुण्यकार्य करीत होत म्हणून! थोडक्यात काय, तर 'शिक्षण' ह्या 'उद्योगावर' आपल्या पिढीजात हक्क गाजवून त्याला आपल्यापुरतेच संकुचित केल्याशिवाय आपल्या वाढत्या कुटुंबाचे व पुढील पिढ्यांचे विनासायास मेहनतीशिवाय व घरबसल्या पालनपोषण होणार नाही हे असल्यामुळे, तसेच मधल्या काळात मनुस्मृतीला राजाश्रय मिळाल्यापासून अधिकार गाजविण्याची, राज्यकर्ते कुणीही असले तरी सत्ता आपल्याच हाती असावी ह्या राक्षसी महत्वाकांक्षेमुळे ब्राम्हण व ब्राम्हण्यवादाने संपूर्ण समाजाला येनकेप्रकारेण आपला गुलाम करून ठेवले होते. सामाजिक असुरक्षिततेची भावना इतकी प्रबळ होती की, आपण चूक करतोच हे कळत नसूनही काही ब्राम्हण सामान्य जनतेला शिक्षण देण्याच्याबाबतीत वळत नव्हते इंग्रज सरकामध्ये ह्या गोष्टी मान्य नसलेले अधिकारी होते. परंतु ब्राम्हणांनी 'शिक्षण' ही सामाजिक बाब नसून धार्मिक बाब आहे हा कांगावा चालविल्यामुळे राज्यकर्त्यांच्या एकंदरीत स्वभावधर्माप्रमाणे इंग्रज सरकारनेही ह्या बाबतीत हस्तक्षेप करण्यास टाळाटाळ केली. भारतावर राज्य करणे सोयीचे जावे व इथला अल्प संख्येने असला तरी एकमात्र असा शिक्षित समाज आपल्या विरोधात जाऊ नये ही त्यांची अपेक्षा रास्त असेलही कदाचित, त्यातही काही मिशनरी लोकांनी प्रयत्न केले नाही असे नाही. वुईल्यम कैरे व जॉन थॉमस यांनी सन १८१६ मध्ये बिहार, संयुक्तप्रात येथे, तर सन १८२० साली कुक यांनी बंगालमध्ये काही शाळा काढल्या. याच दरम्यान पुण्यातही शनिवारवाड्यात शाळा काढली. ४ ते ६ वर्षापर्यतच्या फक्त आठ मुली ह्या शाळेत होत्या व त्यांच्या शिक्षणाचे कार्यही फार गुप्तपणे चाले. यावरूनच मुलींचे शिक्षण हे समाजसंमत नव्हते हे लक्षात येते. ही शाळाही सन १८३२ मध्ये बंद पडली याच दरम्यान महारवाड्यातही मुलींची शाळा काढण्याचा क्रांतिकारी प्रयत्न एका परिवर्तित खिस्ती–मोडक नावाच्या गृहस्थाने केला. परंतु अंधश्रध्दा व रूढीप्रियता पिढ्यानपिढ्या रक्तात झिपरलेल्या शूद्रातिशूद्र लोकांनीच ही शाळा बंद पाडली. यानंतर चर्च ऑफ स्कॉटलॅंड मिशनने मंगळवार पेठेत सन १८४४ साली काढलेली मुलींची शाळा ही सर्व साधनसामग्री, शिक्षिकांनीयुक्त असूनही १८४७ साली बंद पडली. या सर्व उदाहरणांवरून त्याकाळातील सामाजिक

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki Akola

मानसिकताच आपल्यापुढे स्पष्ट होते. अशा मानसिकतेला बदलणे म्हणजे एक अत्यंत कठीण व दिव्य कार्य होते, यात शंका नाही.

सवित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य :

महात्मा जोतिराव फुले यांचेसमवेत सावित्रीबाईंनी जे काही शैक्षणिक व सामाजिक उपक्रम सुरू केले व राबविले, त्याचे बरेचसे श्रेय सावित्रीबाईंनाही जाते. हे उपक्रम खालीलप्रमाणे :-

१. १८४८ साली पुण्यात भिडे वाड्यात मुलींसाठी शाळा सुरू केली व त्यातही शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईने शिक्षिका म्हणून शिकविणे सुरू केले.

२. १५ मे १८४८ रोजी महारवाड्यात मुलामुलींसाठी शाळा सुरू केली.

३. १८५१ मध्ये पुण्याच्या महारवाड्यात हरिजन मुलांसाठी शाळा सुरू केली व त्यातही शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईंनी ती काम केले.

४. १८४८ ते १८५२ या कालखंडात फुले दांपत्याने पुणे व पुणे परिसरात २० शाळा काढल्या व त्या उत्तमरित्या चालविल्या.

५. २८ जानेवारी १८५३ रोजी पुण्यात बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना. या गृहाची सर्व व्यवस्था सावित्रीबाईच पाहत.

६. आपल्या मुलाचा 'यशवंत' चा मिश्रविवाह घडवून आणला. (दि. ४ फेब्रुवारी १८८९)

७. केशवपनाच्या चालीविरूध्द न्हाव्यांचा संप घडवून आणला.

८. 'विधवा पुनर्विवाह' घडवून आणणारी सभा स्थापन केली.

९. शाळांसाठी योग्य अभ्यासक्रम तयार केला.

१०. 'प्रौढ शिक्षण' व 'रात्रीची शाळा' या विचारांच्या व प्रयोगाच्या जनक.

११. सतीची चाल बंद करण्यास प्रयत्न.

१२. अस्पृश्यांसाठी घरचा हौद खुला केला.

१३. सत्यशोधक समाजाचे जोतिबांसमवेत व त्यांच्या निधनानंतरही कार्य व नेतृत्व सांभाळले, इत्यादी.

काही शिक्षणशास्त्रज्ञांची भूमिका व सावित्रीबाईंच्या कार्याचे महत्त्व :

बालकांच्या शिक्षणाचा गंभिरपणे विचार, खरे तर युरोपियन देशात १६ व्या शतकापासूनच होऊ लागल्याचे दिसते. १६ व्या शतकाच्या शेवटी जॉन कोमेनियस या शिक्षणतज्ञाने स्पष्ट सांगितले की, देशीभाषेतूनही शिक्षण दिले जाऊ शकते. यापुढेही जाऊन तो

Smt. P.D. Patil Social W... College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

गर्भावस्थेतील शिक्षणावर भर देऊन मातेचा आहार, व्यायाम, मनोवृत्ती, चित्तवृत्ती, पर्यावरण याला शिक्षणात महत्त्व देतो. त्यानंतर रूसोने (१७१२–१७७८) आपल्या 'सामाजिक करार' मध्ये अनियंत्रित राजसत्तेविरूध्द व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. (महात्मा जोतिरावांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मध्ये नेमकी हीच भूमिका प्रखरपणे दिसते!) शिक्षणाला मानसशास्त्रचे अधिष्ठान मिळवून देण्याचा प्रयत्न पेस्टलॉजीने (१७४६–१८२७) केला. फ्रेडिरक फ्रोबेल (१७८२–१८५२) तर बालोद्यानचा निर्माता होता. त्याच्या मते जीवनविकासात व्यक्तिविकास व समाजविकास या दोहोचाही विचार अंतर्भुत होता. प्रत्येक व्यक्तीची प्रगती झाल्याशिवाय कोणताही समाज पुढे जाऊ शकणार नाही. मारिया माँटेसोरी (१८७०–१९५२) यांचा कटाक्ष मुलांच्या भोवतालच्या परिसरात बदल घडवून आणण्यावर होता. तसेच बालकमंदिरातील शिक्षिका प्रायोगिक मानसशास्त्रातील प्रशिक्षित स्त्री असावी, ह्यावरही त्यांचा भर होता. टॉलस्टॉल (१८२८–१९१०) म्हणतो की, 'शिक्षकांची आपल्या व्यवसायावर निष्ठा असली तरच तो उत्कृष्ट शिक्षक होईल'. जॉन ड्यूईने (१८५९) तर आपल्या अष्टसूत्रीत शिक्षण म्हणजे प्रत्यक्ष जीवन व अखंड विकास आहे हे सांगितले आहे. यानंतर विवेकानंद, रविंद्रनाथ टागोर व विसाव्या शतकात महात्मा गांधी त्यांच्यानंतर राष्ट्रसंत तुकडोजी यांनी शिक्षणाचा मूलभूत विचार केलेला दिसतो.

निष्कर्ष :

शिक्षणाचे महत्व १६ व्या शतकातच जगाला समजले होते. मात्र भारतीय जनता त्यापासून शेकडो मैल दूर होती. भारतातही त्या काळच्या लोकांनी प्रयत्न केले, परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. सावित्रीबाईंच्या विचारात शिक्षणाची कळकळ दिसून येते. गरिबी–शूद्रत्व–दैन्य यांचा नाश करण्यासाठी शिक्षण हे एकमेव साधन आहे. सावित्रीबाईंनी शिक्षण, अंधश्रध्दा–निमूर्लन व स्त्रीशूद्रांचा मानसिक गुलामगिरीचे उच्चाटन हे जणू आपले ध्येयच ठरवून टाकले होते. मानसशास्त्रीय नियमाप्रमाणे त्यातल्या अडचणींनी त्यांना त्यासाठी अधिक खंबीर केले. एकूण सामाजिक स्थिती तशी लपलेली नव्हीतीच, पण तिच्याकडे पाहण्याची मानवतेची दृष्टी आल्याबरोबर आणि आपल्या ध्येयाप्रति झपाटल्यागत पूर्णपणे समरस झाल्याबरोबर सावित्रीबाईंची विचारशक्ती व प्रतिभा अधिकाधिक प्रगल्भ होत गेली. एक स्वंयपूर्ण व्यक्तिमत्व म्हणून त्या पूढे आल्या. कदाचित त्यामुळेच सत्यशोधक

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

चळवळीचे नेतृत्व जोतिबांनंतरही त्या अत्यत समर्थपणे करू शकल्या. त्यांचे शिक्षणाप्रति विचार, निष्ठा, त्यातून त्यांच्या लक्षात आलेले निरनिराळे प्रश्न, त्यावरचे उपाय म्हणून त्यांनी जोतिबांसमवेत चालविलेले/राबविलेले उपक्रम व त्या काळाची प्रतिकूल परिस्थिती, हा संपूर्ण क्रम सावित्रीबाईच्या व्यक्तिमत्वाची मौलिकता व श्रेष्ठतव निर्विवाद सिध्द करतो. त्यांना एक अत्यत संवेदनशील, प्रगल्भ व समाजोन्नतीची कळकळ असलेली समाजशास्त्रज्ञ व शिक्षणतज्ञ–तसेच 'शिक्षणशास्त्रज्ञ' म्हणूनही मान्य करावयास भाग पाडतो.

संदर्भ सूची :

१. सावित्रीबाई फुले–काल आणि कतृत्व महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

२. ज्योतीबा फुले–समग्र वाङ:मय महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

३. शेतकऱ्यांचा आसूड फुले आंबेडकर तत्वज्ञान संस्था, धुळे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

कोरकू आदिवासी

मूल्यव्यवस्था आणि विकास

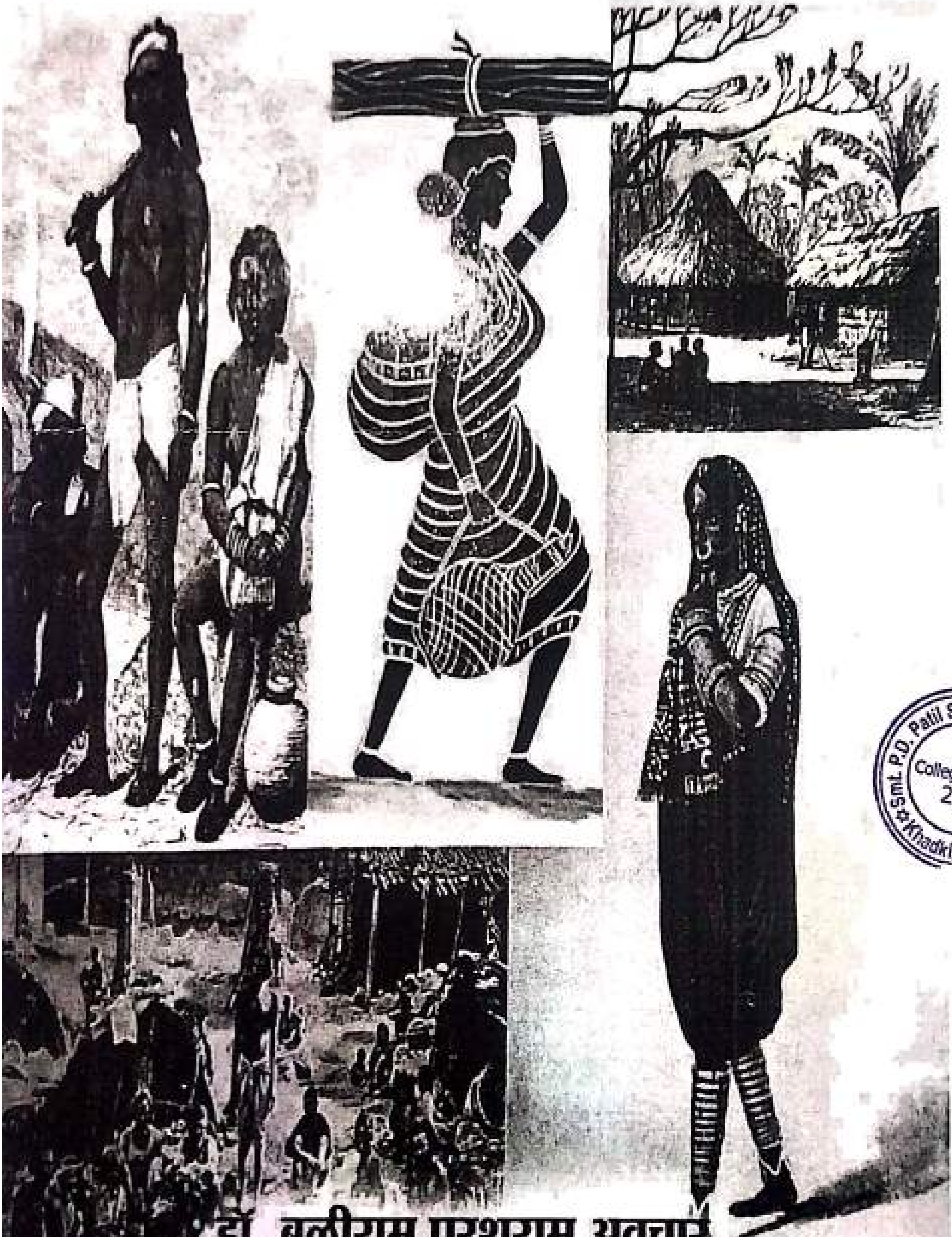

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

डॉ. बळीराम परशराम अवचार

Scanned with OKEN Scanner

कोरकू आदिवासी

मूल्यव्यवस्था आणि विकास

डॉ. बळीराम परशराम अवचार
M.A. (Soc., Pol.Sci.), M.Phil., Ph.D., NET
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, जि. अकोला

अजिंक्य प्रकाशन

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. चि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
धापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-46-9

© सर्वाधिकार लेखकाधिन

प्रथम आवृती : २६ जानेवारी २०२२
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीम्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता : अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७/ ९६०४४०२०५३
किंमत : २०० रुपये फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय स्त्री

आव्हाने व उपाय

:: संपादक ::

डॉ. तुकाराम फिसफिसे
डॉ. विश्वनाथ सुर्यवंशी

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, Akola

NEW MAN
PUBLICATION
www.newmanpublication.com

Scanned with OKEN Scanner

ISBN: 978-93-91621-53-7

Title: Bhartiya Stree: Avhane Wa Upay (भारतीय स्त्री : आव्हाने व उपाय)
Editors: Dr Tukaram R. Fisfise and Dr Vishwanath M. Suryawanshi

© Editors

First Edition : March 2022

Published by
Dr Kalyan Gangarde
for New Man Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties rights.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

१. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी
डॉ.नारायण तु.कांबळे ८

२. पर्यावरण व्यवस्थापन आणि विकास संवर्धन संस्कृतीमध्ये महिलांचा सहभाग
डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक २३

३. प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा
प्रा. शुभांगी भेंडे-शर्मा ३१

४. महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टिक्षेप
डॉ. बळीराम परशराम अवचार ४०

५. भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा आणि आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या समस्या व उपाययोजना
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले ४७

६. महिला सबलीकरण आणि पंचायतराज व्यवस्था
डॉ. अर्चना नारायण धर्मे ५४

७. उद्योग धंद्यातील स्त्रियांचे योगदान
सुचिता सुभाषराव ढोणे ६१

८. महिला सक्षमीकरण विषयक योजनांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण
प्रा.डॉ. रमेश शिंदे ७०

९. महिला सबलीकरणापुढील आव्हाने
एकनाथ पवार, नागपूर ७५

१०. स्त्रीवाद आणि स्त्रियांच्या उध्दारातील संतांचे योगदान
प्रा.डॉ.जगताप यु.एस ८१

११. नोकरी करणा-या महिलांच्या समस्या
श्रीमती काळवणे के.आय. ८६

१२. महात्मा फूले पूर्वकालीन समाजजीवनात स्त्री जीवन
डॉ.सौ.कुलकर्णी एस.एन ९२

१३. भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष आणि ग्रामीण भागातील महिला सबलीकरण
प्रा.डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर ९५

१४. स्त्रीवादी विविध दृष्टिकोन
स्वाती.बी.देशमुख १०२

१५. महिला सबलीकरण आणि बचत गट
श्री. स्वामी विरभद्रेश्वर सामलिंग १०९

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

४.

महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. बळीराम परशराम अवचार,
सहा. प्राध्यापक (समाजशास्त्र),
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना :

कोणत्याही राष्ट्राच्या समाजाची स्थिती तेथील स्त्रियांना प्राप्त होणाऱ्या स्थानावर अवलंबून असते. स्त्रियांची स्थिती ही सन्मानजनक असेल तर समाज सुदृढ व मजबूत असतो. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास पूर्व वैदिक काळातील स्त्रियांची स्थिती व दर्जा चांगला दिसून येतो. प्राचीन काळात भारतीय स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनात महत्वाचे स्थान होते हे दिसून येते परंतु कालांतराने स्त्रियांच्या या दर्जाचा ह्रास झाला. उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रीला कनिष्ठ मानले गेले व तिचे शोषण होत गेले. आजच्या काळात स्त्री व पुरुष महत्त्वपूर्ण, प्रभावशाली व अर्थपूर्ण सहयोगी मानले जात असले तरी भारतीय समाजात स्त्रिया दीर्घकाळापासून अपमान, यातना व शोषणाच्या शिकार होत आहेत. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना सशक्त बनवण्याच्या हेतूने भारतीय संविधानात अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. स्त्री पुरुषांना समानता व सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रदान करण्याचे आश्वासन भारतीय संविधानाची उद्देश पत्रिका देते.

संविधानातील समतेच्या अधिकारातील कलम १४, १५ व १६ ही कलमे नागरिकांना स्त्री व पुरुष असा कोणताही भेदभाव न करता वेगवेगळ्या प्रकारची समता प्रदान करतात व संरक्षण ही उपलब्ध करून देतात. कलम २३ नुसार त्यांच्या सर्व प्रकारच्या शोषणाला समाप्त करण्यात आले आहे. संविधानातील कलम ३९ नुसार नागरिकांना स्त्री व पुरुष असा भेदभाव न करता समान कामासाठी समान वेतन देण्याची तरतूद करते. कलम ४२ नुसार महिलांना प्रसूतीच्या काळात पगारी रजा याची व्यवस्था व कामाच्या ठिकाणी मानवी व्यवस्था राज्याने उपलब्ध करावी अशी तरतूद आहे. परंतु भारतातच नव्हे तर जगात सुद्धा स्त्रियांना अद्यापही वास्तविक अर्थाने सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अशा कोणत्याही क्षेत्रात समान

समताधिष्ठित अधिकार प्राप्त झालेले नाही. भारतीय संविधान सर्व व्यक्तींना कोणत्याही भेदाभेदाशिवाय स्थानिक संस्थान पासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत संस्थांमध्ये नागरिकांना सहभागी होण्याची संधी देते. राजकीय क्षेत्रात बऱ्याच दीर्घकाळापासून पुरुषांचे वर्चस्व राहिले होते.

एकोणिसावे शतक हे भारतीय समाज आणि राजकारणात विभाजन रेखा म्हणून सिद्ध झाले. देशी वर्चस्व पूर्व इंग्रजी भाषा आणि मिशनरी यांच्या माध्यमातून भारतीय समाज रचनेत बाहेरील शक्तींचा प्रभाव, सूत्रसंचालन आणि दखल सुरु झाली. तेव्हापासून भारतीय स्त्रियांचा प्रश्न प्रभावित झाला. धर्म आणि समाज सुधारणा आंदोलने झाली. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज इत्यादी संस्था आणि संघटनांनी भारतीय समाजात सुरू असलेल्या स्त्री-पुरुष विषमतेला आव्हान देऊन विषमता मिटविण्याचा प्रयत्न केला. यावेळी स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टीने सामाजिक कायदे निर्माण करण्याकरिता संघर्ष करण्यात आला त्यात राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन, डी. के. कर्वे, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, आणि ॲनी बेझंट यांचे योगदान लाभले. शिक्षणाच्या क्षेत्रात महात्मा ज्योतिबा फुले, राम गोपाल घोस, केशवचंद्र सेन, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले इत्यादींचे योगदान अमुल्य होते. महात्मा गांधींच्या राष्ट्रीय आंदोलनात सरोजिनी नायडू, हंसा मेहता, विजयालक्ष्मी पंडित, कस्तुरबा गांधी, दुर्गाबाई देशमुख, सुचिता कृपलानी यांनी भाग घेऊन समांतर महिलांच्या प्रश्नावर संघर्ष सुरू केला.

महिला आणि पंचायतराज सहभाग:

स्वातंत्र्योत्तर काळात इंदिरा गांधी, जय ललिता, ममता बॅनर्जी, सुषमा स्वराज या सारख्या स्त्रियांनी राजकारणावर आपला ठसा उमटविला. डॉ. बाबासाहेबांनी यांना आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी प्रेरणा दिली. स्त्रियांना समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी मनुस्मृतीचे दहन केले, हिंदू कोड बिल संसदेत मांडले. धर्म, जात, लिंग, भाषा या आधारावर भेदभाव होऊ नये हे धोरण स्वीकारले. १९३७ मध्ये अखिल भारतीय महिला परिषदेची स्थापना करण्यात आली. यात स्त्री शिक्षण, समता, मताधिकार यावर भर देण्यात आला. यामुळे स्त्री नेतृत्वात बदल होण्यास सुरुवात झाली. पण मतदानाबाबत स्त्रियांचा विचार केला तर असे आढळते की, स्त्रिया कमी प्रमाणात मतदान करतात. 'स्व'मताचा वापर करत नाही. आरक्षणाने महिलांना अधिकार दिले पण कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडताना 'स्व'चा

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

विसर पडला. स्वातंत्र आणि महिलांना हक्क दिले. पण हे वापरण्या साठी परिस्थिती पाहिजेत तशी निर्माण झाली नाही. आर्थिक विषमता, स्त्री-पुरुष भेद यामुळे स्त्रियांचा राजकारणात सहभाग नगण्य स्वरूपाचा होता.

महाराष्ट्रामध्ये महिला आरक्षणामुळे एक लाख स्त्रिया ग्रामपंचायतीवर निवडून आल्या. त्यापैकी ८५०० स्त्रिया सरपंच झाल्या. ९८ स्त्रिया पंचायत समितीत सभापती पदावर आहे तर काही जिल्हा परिषद अध्यक्ष पदी आहे. कधीही घराचा उंबरठा न ओलांडणाऱ्या स्त्रिया एवढ्या प्रगत झाल्या ही घटना क्रांतीकारक म्हणावी लागेल. पण आज राजकीय चित्र बदलायला लागले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढला. संधी मिळताच त्यांनी आपल्या कार्याची चुणूक दाखवली. स्त्रियांच्या प्रश्नांविषयी जाण ठेवून संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९७५ साली महिला वर्ष घोषित केले. आज शिक्षणामुळे स्त्रियांचे सबलीकरण, जनजागृती यामुळे विविध क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग वाढला. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सर्व क्षेत्रात त्यांचे अस्तित्व लक्षवेधी ठरले. स्त्री सबलीकरणासाठी अनेक कायदे, नियम शासनाने बनविले. हुंडाबळी, महिला संरक्षण विषयक कायदे राष्ट्रीय महिला आयोग, राज्य महिला आयोग, महिला व बाल विकास खाते, महिला बचत गट, महिला धोरण, मोफत शिक्षण यासारख्या सोयी सवलती महिलांना दिल्या. पण राजकारणात महिलांचा सहभाग हा केवळ राखीव जागा आणि आरक्षण तेवढ्यापुरता दिसून येतो. महिलांना कोणताही निर्णय, मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात येत नाही. विशिष्ट प्रकारचे चाकोरीबद्ध कर्तव्य पार पाडणे हेच महिला समोरील अंतिम ध्येय असते. ठराविक मर्यादेबाहेर एखाद्या महिलेने स्वतंत्र अस्तित्व, विचार किंवा नवनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला तर तिच्यावर विविध स्तरातून प्रचंड टीका होते, तिची अवहेलना केली जाते

महिला नेतृत्वात वाढ :

महिलांना ३३ व ५० टक्के आरक्षण प्राप्त झाल्याने ग्रामीण स्तरावर मोठ्या प्रमाणात जमीन स्तरावर मोठे बदल झालेले आहेत आणि त्यातून नवीन राजकीय संस्कृतीचा उदय झाला आहे. आज भारतात १७ लाखापेक्षा जास्त महिला या ग्रामीण स्तरावर निर्वाचीत होऊन राजकीय व्यवस्थेत प्रतिनिधित्व करत आहेत. ग्रामीण भागातील लाखो महिला या पारंपरिक सामाजिक चौकटीतून बाहेर पडून सार्वजनिक जीवनाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. हे सकारात्मक चित्र यावेळेस मिळते. कधीही घराचा उंबरठा न

ओलांडलेल्या महिला मोठ्या संख्येने घराबाहेर पडून या व्यवस्थेत सहभागी होतात. निवडणूक लढवतात, प्रचार करतात, गावाचा, तालुक्याचा व जिल्ह्याचा कारभार पाहतात. ही घटना अभूतपूर्व असून क्रांतीकारक म्हणावे लागेल पंचायतराज व्यवस्थित आरक्षण प्राप्त झाल्यानंतर ग्रामीण स्तरावर मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले आहेत. एका नवीन राजकीय संस्कृतीचा विकास होत आहे. देशात सतरा लाखापेक्षा जास्त महिला या पंचायत राज्य संस्था मध्ये निवडून आलेले आहेत. एवढी मोठी महिला प्रतिनिधींची संख्या जगातील कोणत्याही देशात पाहावयास मिळत नाही. जगातील सर्व निर्वाचित महिला प्रतिनिधींची एकूण संख्या जरी एकत्र केली तरी ती भारतातील महिला प्रतिनिधी पेक्षा कमी असणार आहे. म्हणून काही जण यास 'मौन क्रांती' म्हणतात. ही क्रांती राष्ट्रीय स्तरावर जरी दिसत नसली तरी ग्रामीण स्तरावर ही क्रांती भारतीय लोकशाहीची पाळेमुळे घट्ट करत आहे व भारतीय लोकशाहीला मजबूत बनवत आहे. ग्रामीण भागातील स्थानिक स्तरावर महिलांची एवढी मोठी भागीदारी सामुदायिक जीवन व त्यांची संस्कृती यात सुद्धा बदल घडवून आणत आहे.

शासन व्यवस्थेच्या गुणवत्तेत सुधारणा:

ग्रामीण पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांच्या सहभागामुळे राजकीय प्रक्रिया व राजकीय संस्था यामधील शासन व्यवस्थेच्या गुणवत्तेत सुधारणा झाली आहे. त्यांच्या सहभागामुळे समाजाच्या गरजांचे प्राधान्यक्रम निश्चित केले जात आहेत. पाणी, निवारा, खाद्यान्न, ऊर्जा संरक्षण, नैसर्गिक संसाधनांचे जतन, पर्यावरणाचे संरक्षण, स्वच्छता, उपजीविकेची साधने यासारखे प्रश्न व मुद्द्यांवर अधिक लक्ष दिले जात आहे कारण महिलांना याची जाणीव आहे की, याच माध्यमातून त्यांचे सबलीकरण होणार आहे पंचायतराज व्यवस्थेकडे महिला सकारात्मक पद्धतीने पाहात आहेत. पंचायत राज व्यवस्थेत मिळालेली सहभागाची संधी त्या महिला आपल्या विकासासाठी वापरत आहेत. त्यामुळे महिलांचे राजकीय सबलीकरण होण्यास मदत होत आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील सहभागामुळे महिलां राजकीय सामाजीकरण होण्यास मदत होत आहे.

अधिकाराप्रती जागरूकता:

राजकीय सहभागामुळे महिला त्यांच्या विभिन्न अधिकार प्रति जागरू होत आहेत. त्यावर होत असलेल्या अन्याय व शोषणाविरुद्ध आवाज उठ आहेत. यासाठीची त्यांच्याजवळ हिम्मत येत आहे, त्यांच्यात

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

आत्मविश्वास निर्माण होत असून देशाच्या रचनात्मक कार्यात यांची भागीदारी वाढत आहे. ग्रामीण भागातील महिलांचा पंचायत राज व्यवस्थेतील सहभागामुळे त्यांच्यात एक जागृकता, चेतना, विश्वास, आकांक्षा, स्व बोध, सहभागीत्व, पंचायत व बाहेरचे नेतृत्व निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिला सक्षम बनत आहेत. महिला प्रतिनिधी स्वतंत्र आपल्या कार्यालयात जात आहेत. घराच्या चार भिंतीच्या बाहेर पडत असून पुरुष प्रतिनिधीच्या सोबत खुर्चीवर बसत आहेत. सार्वजनिक चर्चेमध्ये भाग घेत आहेत. त्यातून सबलीकरणास मदत मिळत आहे. भविष्यात पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांची भागीदारी वाढेल व त्यातून ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये साक्षरता व शिक्षण घेण्याची संधी मिळेल.त्यातून ग्रामीण भागातील भावी पिढी शिक्षित व साक्षर असेल तर पंचायत राज व्यवस्थेचा कारभार चांगल्याप्रकारे सांभाळतील.

महिलांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदानः

महाराष्ट्रात ज्या अनेक तेजस्वी स्त्रिया निर्माण झाल्या. त्यात पं. रमाबाई यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. इंग्लंड मध्ये जाणारी पहिली स्त्री म्हणजे पं. रमाबाई. अमेरिकेतील स्त्रियांची परिस्थिती व शिक्षण पद्धती पाहून त्यांचे मन रमले व भारतात परत आल्यावर गरीब व बालविधवांसाठी संस्था काढली. त्या काळातील स्त्री शिक्षणाची केलेले कार्य अत्यंत मोलाचे समजले पाहिजे. रमाबाई ने बायबल या ख्रिस्ती धर्म ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर केले. सावित्रीबाई फुले यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली आणि शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठी क्रांती केली. अनेक काव्यसंग्रहाची निर्मिती करून साहित्य क्षेत्रात आपला ठसा उमटवला. उपेक्षित घटक मानला गेलेल्या आदिवासी समाजात प्रत्यक्षात वास्तव्य करून आदिवासींना न्याय व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी गोदावरी परुळेकर यांनी सातत्याने संघर्ष केला. स्वतःच्या हक्काची कसलीही जाणीव नसलेल्या व शिक्षणाचा जराही गंध नसलेल्या वारली लोकांना संघटित करण्याची आणि त्यांच्यात जागृती घडवून आणण्याचे प्रयत्न गोदावरी ताईंनी केले. इरावती कर्वे यांनी मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र व साहित्यिक अशा क्षेत्राची ओळख समाजाला करून देऊन शैक्षणिक क्रांती केली. स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र या विषयाबद्दल त्यांची मध्ये अतिशय जागतिक होती. आपल्या युगान्त या ग्रंथात त्यांनी महाभारत कालीन समाजस्थिती, स्त्री जीवन, आचार विचार इत्यादी गोष्टींची एका स्वतंत्र दृष्टिकोनातून चिकित्सा

केली. मराठी लोकांची संस्कृती, युगांत इत्यादी ग्रंथाची निर्मिती त्यांनी केली. पंडिताबाई चौधरी, शांता शेळके या स्त्री लेखकांनी सुद्धा भारतीय शैक्षणिक क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावली व आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटविला. त्यामुळे भारतीय समाज मनावर त्यांचा प्रभाव जाणवलेला दिसतो. भारतीय साहित्यातील स्त्रियांची सांस्कृतिक शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान आपल्याला जाणवते, अजूनही स्त्री दुर्लक्षित, उपेक्षित असलेले आपल्याला दिसून येते. तरीसुद्धा पुरुषाच्या बरोबरीने आणि क्षेत्रे तिने पादाक्रांत केले आहेत. भारतीय स्त्रीने सर्वच क्षेत्रात आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवला आहे, याविषयी दुमत नाही.

महिला चळवळीमध्ये वाढ :

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिला चळवळी कार्यान्वित झाल्या. १९७५ हे UNO ने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित केले. १९ जून ते दोन जुलै १९७५ मध्ये मेक्सिको येथे पहिली महिला जागतिक परिषद भरली. परिषदेत महिलांना शिक्षण, समान संधी, रोजगार, लैंगिक भेद भावांचे उच्चाटन नागरिक, सामाजिक, राजकीय हक्कामध्ये समानता, आरोग्यसुविधा स्त्रियांच्या कामाचे आर्थिक मूल्य आधारभूत सेवांचा विकास, स्त्री संघटनांना प्रोत्साहन अशी उद्दिष्टे ठेवली गेली. मानवी हक्कामध्ये सहभागी केले गेले. ८ मार्च आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस साजरा करण्याचे ठरविले गेले. भारतीय राज्यघटनेने ही समानतेचा अधिकार दिला. अशा अनेक मार्गांनी स्त्रीला व्यक्त होण्याची संधी मिळाली अनेक प्रश्न ऐरणीवर आले. एकंदरीत सर्व स्तरावर महिलांच्या सक्षमीकरणाचा प्रयत्न केला गेला.

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेत स्त्रीपुरुष समानतेचा पुरस्कार केला आहे. राज्य घटनेचे १४ वे कलम स्त्री-पुरुषांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्र समान हक्क आणि संधी प्रदान करते. तर पंधरावे कलम धर्म, वंश, जात, लिंग, भेद यावर आधारित भेदभाव आला प्रतिबंध करते. सोळावे कलम खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात नोकरी बाबत समान संधीची शाश्वती देते. म्हणजेच स्त्रियांना सर्व अधिकार घटनाप्रधान करते. ७३वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती त पंचायत राज संस्था व नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये आरक्षण यासारखी एक क्रांतिकारक पाऊल उचलले गेले. एवढेच नव्हे तर महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार प्रतिबंध करण्यासाठी ३१ जानेवारी १९९२ साली राष्ट्रीय महिला आयोग स्थापन

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

केला. अशा रीतीने सर्व स्तरातून महिलांचे सक्षमीकरण ची वाटचाल गतीने होताना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ.मंदाकिनी गीताली, 'स्त्री प्रश्न सोडवतांना', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे.

२) देव वि. रा., स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन पुणे.

३) पळसीकर सुहास, बिरबल नितीन, महाराष्ट्राचे राजकारण, राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ., प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

□□□

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Reg. No. MH-12-0001884

DAYADHAN PUBLISHERS GROUP

Dayadhan Publishers Group

National Publication

National Publication

Accredited under the Ministry of MSME, Government of India

Certificate

This is to certify that Professor / Associate Professor/ Assistant Professor, Dr./ Mr./ Miss/ Mrs. प्रा. मनोहर श्यामराव वागतकर

of श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महा. अकोला

has contributed / edited a scholarly Book/ E-book/ Research Paper/ Chapter in edited book entitled किरण बेदी

to be published with ISBN No. 978-93-91097-34-9

on dated 12 / 01 / 2022.

Amaske

Publisher

Miss. Anita Dayaram Maske

Dayadhan Publishers Group

Smt. P.D. Patil Social Work College

College Code 225

Khadki Akola

Scanned with OKEN Scanner

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

संपादक

सहा. प्रा. डॉ. अतुल पुंजाजी राऊत

सहा. प्रा. सचिन रवींद्र इंगोले

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त,
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

सहा.प्रा.डॉ. अतुल राऊत (संपादक)
सहा.प्रा.सचिन इंगोले (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 12/01/2022

ISBN 978-93-91097-34-9

किंमत 350/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्रं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
१	डॉ. रखमाबाई राऊत यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. संदीप नामदेव मिरे	१-९
२	मराठी स्त्रीवादी कादंबरीकार गौरी देशपांडे	डॉ.लक्ष्मण मोहनराव सोळंके	१०-१५
३	इंदिरा गांधी – भारतीय राजकारणातील रणरागिणी	श्री.सुनिल दादाभाऊ मोरे	१६-२०
४	सामाजिक क्रांतीच्या आद्य प्रणेत्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले	प्रा. डॉ. रवींद्र श्रावण मडावी	२१-२३
५	राष्ट्र विकासात स्त्रियांचे योगदान	प्रा.डॉ. किशोर बि. कुडे	२४-२७
६	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. एस. टी. गोरे	२८-३२
७	राष्ट्रमाता जिजाऊंचे जीवन - कार्य	प्रा. डॉ. केशव सिताराम गोरे	३३-३८
८	सत्यशोधक नलिनीताई लढके	प्रा. मंगेश विलास भुताडे	३९-४६
९	सिंधुताईसारखी अनाथांची माय होणे शक्य नाही....	प्रा. अशोक तुळशीराम वाघ	४७-४९
१०	अग्नि पुत्री डॉ.टेसी थॉमस	प्रा. वर्षा दे .इंगळे	५०-५३
११	ताराबाई बापूजी शिंदे यांचे स्त्री पुरुष समानता याविषयी विचार	प्रा. राजेश नारायण इंगोले	५४-५८
१२	मिराबाई चानु क्रीडा क्षेत्रातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्व	प्रा. डॉ. शितल एच. उजाडे	५९-६३
१३	अहिल्याबाई खंडेराव होळकर : जीवन कार्याचा एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. देवानंद स. अंभोरे	६४-७४
१४	किरण बेदी	प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	७५-७८
१५	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. सुधीर नारायणराव देशमुख	७९-८४
१६	कुटूंब व्यवस्थेतील महिला योगदान	डॉ.अतुल पुंजाजी राऊत	८५-८८
१७	महाराणी दिद्दा इतिहासातील एक वीरांगना	कु. प्रियंका राजेश राऊत	८९-९१

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

१४. किरण बेदी

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी बु. अकोला
मो.क्र. 9890972530
E-mail :manoharwagatkar4156@gmail.com

श्रीमती किरण बेदींचे घराणे मूळचे पेशावरचे. परंतु नंतर त्यांचे वाड-वडील पेशावर सोडून पंजाबमधील अमृतसर येथे स्थायिक झाले. त्यांचे एकत्र कुटुंब खूप मोठे होते. त्या काळात हे घराणे सधन, श्रीमंत मानले जायचे. समाजात त्यांना खूप मान मिळायचा. लोक त्यांच्याकडे आदराने पाहायचे. या कुटुंबातील माणसे धार्मिक वृत्तीची होती. या घराण्यातील लोकांनी हरिद्वार, वृंदावन, अमृतसर याठिकाणी धर्मशाळाही बांधल्या होत्या. श्रीमती बेदींच्या वडिलांचे नाव होते प्रकाशलाल. ते अतिशय उदार आणि प्रगतीशील विचारांचे होते. लहानपणापासून ते आजूबाजूची परिस्थिती बारकाईने पाहात होते.

समाजात स्त्रियांना नेहमीच कमी लेखले जाते. त्यांना फारसे हक्क किंवा अधिकार दिले जात नसत. श्रीमती बेदींच्या वडिलांना याचे फार वाईट वाटायचे. आपण लग्न केले तर आपल्या पत्नीवर देखील असाच अन्याय होईल असे त्यांना वाटे. म्हणून लग्नच करायचे नाही, असे त्यांनी मनाशी ठरविले; परंतु कुटुंबातील वडिलधाऱ्या माणसांनी त्यांची समजूत काढली. त्यांना लग्नासाठी केले. याच अमृतसरमध्ये अरोरा नावाचे एक श्रीमंत आणि धार्मिक विचारांचे कुटुंब राहात होते. त्यांना प्रेमलता नावाची एक मुलगी होती. ती चांगली शिकली सवरलेली होती. मग काही दिवसांनी प्रकाशलाल आणि प्रेमलताचा विवाह पारंपारिक पध्दतीने पार पडला.

श्रीमती किरण बेदींचा जन्म :-

जगरहाटीप्रमाणे प्रकाशलालांचा संसार सुरु झाला. लवकरच त्यांच्या संसारवेलीवर एक फूल उमलले. पहिलीच मुलगी झाली. पहिला मुलगा झाला नाही म्हणून, प्रकाशलाल इतरांसारखे दु:खी कष्टी झाले नाहीत. त्यांनी मुलीचे नाव ठेवले शशी. आधूनिक विचारांचे असल्यामुळे त्यांनी मनाशी पक्के ठरविले, पक्का निर्धार केला की, आपल्याला जसे वाटते त्याप्रमाणेच या मुलीला वाढवायचे आणि शिकवायचे ठरविले. शशी पाच वर्षाची झाल्यावर

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, Ak...
Scanned with OKEN Scanner

प्रकाशलालांनी तिला इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत दाखल केले. प्रकाशलालांचे वडील लाला मुन्शिलाल हे कर्मठ विचारांचे गृहस्थ होते.

आपल्याला न विचारता प्रकाशलालांनी नातीला मिशनरी शाळेत घातले. हे कळल्यावर मुन्शिलाल खूप संतप्त झाले; परंतु प्रकाशलाल वडिलांना स्पष्टपणे म्हणाले, "आपण माझ्या बाबतीत जरुर ते बोल शकता, पण माझ्या बाबतीत ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार त्यांना नाही. माझ्या मुलीच्या शिक्षणाचा निर्णय मी स्वत:च घेणार." दिवस असेच जात होते. प्रकाशलालांच्या घरात पुन्हा एकदा कळीने जन्म घेतला. 9 जून 1949 रोजी जन्मलेली ही मुलगी म्हणजेच आपल्या श्रीमती किरण बेदी होय. त्यांच्या जन्माने प्रकाशलालांना खूप आनंद झाला. आपले लग्न लवकर झाल्यामुळे आपण फारसे शिकू शकलो नाही, ही खंत प्रकाशलालांना होती. म्हणूनच आपल्या मुलींना चांगले शिकवायचे, असे त्यांनी पूर्वीच मनाशी ठरविले हाते. किरणजी हळूहळू मोठ्या होऊ लागल्या. त्या पाच वर्षांच्या होताच वडिलांनी त्यांचे नाव शाळेमध्ये दाखल केले. शशी आणि किरणजी या दोघी बहिणी जोडीने शाळेत जाऊ लागल्या.

किरणजींचे बालपण :-

किरणजींची शाळा घरापासून खूप दूर होती. जाण्या-येण्यात खूप वेळ जायचा. शाळा लांब म्हणून लवकर उठावे लागायचे. जाण्या-येण्याच्या भाड्यावरही खूप पैसे खर्च व्हायचे. शाळा दूर असल्याने चौदा वर्षाखालील मुलांना बस भाड्यात सवलत सायची. काही श्रीमंत मुली स्वत:च्या घोडा गाडीतून शाळेत यायच्या. कधी-कधी शशी आणि किरणजी त्या घोडागाडीतून जायच्या. बस भाड्याचे पैसे वाचवायच्या. असे पैसे वाचवणे म्हणजे एक प्रकारची कमाई, असेच त्यांना वाटायचे.

यामुळे अगदी लहानपणापासून किरणजींना पैशाचे मोल आणि महत्व समजले होते. आपले वडील आपल्यासाठ जे पैसे खर्च करतात, त्याचा पुरेपुर उपयोग व्हायला हवा असे किरणजींना वाटायचे. किरणजी शाळेच्या प्रत्येक उपक्रमात भाग घ्यायच्या. भाषण, वादविवाद स्पर्धा, खेळ, एन.सी.सी., नाटक अशा सर्वच क्षेत्रात त्या हिरिरीने उतरायच्या. किरणजी लहानपणापासून जिद्दी स्वभावाच्या आणि स्वतंत्र विचार करणाऱ्या होत्या. त्या नववीत असताना याचा प्रत्यय आला. त्यांना जो विषय हवा होता, त्याचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था किरणजींच्या शाळेत नव्हती. त्याऐवजी गृहशास्त्र हा विषय त्यांच्यापुढे ठेवण्यात आला; परंतु किरणजी तर मुलांसारख्या चळवळया, आणि खटपट्या स्वभावाच्या होत्या. म्हणून त्यांनी शाळाच बदलण्याचा निर्णय घेतला. वेगळया विचारांची सुरवातच होती ती.

किरणजींचे शिक्षण :-

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची कुवत किरणजींच्या अंगात होती. त्यांनी मनासारखा विषय शिकता यावा म्हणून शाळाच बदलली. त्यांनी स्वत:च्या जबाबदारीवर दुसऱ्या शाळेत प्रवेश घेतला. या शाळेत त्यांनी नववी दहावीचा अभ्यास एकाचवेळी केला. दुप्पट मेहनत घेतली. या श्रमाचे फळ त्यांना मिळाले. त्यांच्या मैत्रिणी जेव्हा नववी पास झाल्या, तेव्हा किरणजी मॅट्रिक पास झाल्यासुध्दा सर्वांनी त्यांचे खूप कौतुक केले. त्यांनी आयुष्यात घेतलेला पहिला निर्णय अचूक ठरला. त्या यशाच्या मानकरी झाल्या.

त्यांना अनेक विषयांची आवड होती. राज्यशास्त्र, इतिहास आणि तत्वज्ञान हे त्यांच्या आवडीचे खास विषय. शिवाय एन.सी.सी. मध्येही त्यांना खूप रुची होती. परंतु किरणजींना राज्यशास्त्र या विषयात खास प्राविण्य मिळवायचे होते. सरकारी कामकाज, राज्य प्रशासन आणि अधिकार कसे राबवतात याचा अभ्यास करताना त्यांना खूप आनंद वाटायचा. किरणजींनी एन.सी.सी. त भाग घेतला आणि पहिल्यांदाच त्यांच्या अंगावर खाकी वर्दी चढली. या खाकी गणवेशाबद्दल त्यांना खूप प्रेम आणि आदर वाटायचा. त्या आपला गणवेश नेहमीच स्वच्छ टापटिपीने ठेवायच्या. त्या वेशात त्या खूप रुबाबदार वाटायच्या.

शिस्त आणि कष्ट याच्या जोरावर त्या लवकरच प्लॅटून कमांडर झाल्या. यामुळे त्यांना वार्षिक समारंभात प्लॅटूनचे नेतृत्व करायची संधी मिळाली. अमृतसरच्या खालसा कॉलेजात किरणजी राज्यशास्त्राच्या प्राध्यापक म्हणून काम पाहू लागल्या. तेथे शिकवित असतानाच त्यांची आय.पी.एस. च्या प्रशिक्षणासाठी निवड झाली. आय.पी.एस. म्हणजे 'भारतीय पोलीस सेवा' असा मान प्रथमच एका स्त्रीला मिळत होता. आणि त्या होत्या किरण बेदी. हे क्षेत्र पुरुषांचे असे मानले जायचे. स्त्रियांचा अशा ठिकाणी निभाव लागत नाही. येथील जीवन फार खडतर आणि रुक्ष असते, असे जो तो किरणजींना सांगू लागला.

ज्या क्षेत्रात अजूनही स्त्रियांनी प्रवेश केला नव्हता, त्या क्षेत्रात पाऊल टाकून किरण बेदी नवा इतिहास घडवायला सिध्द झालय. जिथे अन्याय झाला असेल तेथे किरणजी धावून जायच्या. माणुसकी भावनेने काम करायच्या. किरणजींच्या अंगी असलेला दयाभाव मदर तेरेसा यांनाही दिसून आला. म्हणून स्वत: होऊन मदरनी किरणजींना भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली. मिळालेल्या संधीचे सोने करण्याचा गुण किरणजींच्या अंगी होता. हाती घेतलेले काम प्रामाणिकपणे पार पाडायचे हाच किरणजींचा स्वभाव आणि नेम होता. कठोर कारवाई करु नये म्हणून त्यांना अनेक आमिषे दाखविली जायची. परंतु किरणजी कधी आमिषाला, लोभाला बळी पडायच्या नाहीत.

अशातच त्यांची बदली गोव्यामध्ये झाली. किरणजींनी गोव्यातही आपली करामत दाखविली. कोणाचाही अगदी उच्च पदस्थांचाही मुलाहिजा न ठेवता प्रामाणिकपणे काम करुन लोकांची मने जिंकली. नियमाने वागणाऱ्या लोकांची मने जिंकली. किरणजींनी येथेही

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

प्रामाणिकपणे काम करीत आल्या कार्याचा ठसा उमटविला. पण त्यामुळे काही वरिष्ठ वर्तुळातील लोक दुखावले गेले आणि त्याचा त्रास किरणजींना झालाच. तरी किरणजी कर्तव्यापासून ढळल्या नाहीत. त्यांनी सत्याचा मार्ग सोडला नाही. आपल्या कार्याने त्यांनी गोवेकर जनतेच्याही हृदयात स्थान मिळविले. गुन्हेगार, गुन्हेगारी, अमली पदार्थ याविषयी किरणजींनी कठोर धोरण स्विकारले. तरीही त्यांनी कोणावरही अन्याय होणार नाही याची काळजी घेतली. आणि मग लवकरच दिल्लीची गुन्हेगारी विळख्यातून सुटका झाली. सर्वत्र किरणजींच्या कर्तृत्वाचा डंका वाजू लागला.

तरुणांना व्यसनातून सोडविण्यासाठी मानसिक आणि वैद्यकीय उपचाराची गरज होती. जी मदत मिळायची ती फारच तुटपूंजी होती. किरणजींनी जनतेच्या सहकार्यातून 'नवज्योती' ही संस्था स्थापन केली. सतरंज्या, गाद्या, उशा, औषधे, योगशिक्षक, डॉक्टर्स या सर्वांची व्यवस्था केली. या केंद्रात व्यसनाधीन तरुणांना ठेवले. अशी अनेक केंद्रे त्यांनी उघडली. ^नवज्योती वयसनमुक्ती सुधार आणि पुनर्वसन संस्था" या नावाने संस्था कार्य करु लागली. किरणजींच्या या अथक प्रयत्नांतून अनेक तरुणांचे जीवन उजळून निघाले. किरणजींच्या प्रेरणेने आणि कार्याने त्यांना नवजीवन प्राप्त झाले. त्यांनी अनाथ मुलांची इतकी भरीव सेवा केलेली आहे की, दिल्ली प्रशासनाने त्याबाबत त्यांची पाठ थोपटली आहे. 1994 साली त्यांनी 'दि इंडिया व्हिजन फाउंडेशन' ही संस्था स्थापन केली. ही संस्था तुरुंगात असलेल्या कैद्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करते.

किरण बेदी यांनी निरनिराळ्या जबाबदारीच्या जागा सांभाळल्या आहेत. यापैकी काही काळ त्या इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्स (दिल्ली), जॉईंट कमिश्नर ऑफ पोलिस (प्रशिक्षण) दिल्ली, डी.आय.जी. (रेंज) मिझोरम आणि जॉईंट कमिशनर ऑफ पोलिस (ट्रेनिंग) दिल्ली या पदावर होत्या. त्यांना 1994 मध्ये मॅगासेसे अवार्ड मिळाला. शिवाय ड्रग ॲब्युझकरिता त्यांना 'एशिया-रिजन अवार्ड' देण्यात आला. 2001 मध्ये वेस्टर्न सोसायटी ऑफ क्रिमिनॉलाजी, अमेरिका या संस्थेतर्फे हिंदुस्थानातील न्या पध्दतीत सुधारणा घडवून आणली म्हणून 'मॉरिसन-टॉम गिटचॉफ अवार्ड' देण्यात आला. 1999-2000 या वर्षात राष्ट्रीय विकासकार्यात जबरदस्त विकासकार्याचे योगदान केले म्हणून त्यांना आयआयटी-दिल्ली ॲल्युम्नी संस्थेतर्फे अवार्ड देऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला.

संदर्भ :-

1) आधुनिक भारतीय स्त्रीरत्न किरण बेदी, सु. बा. भोसले, ज्ञानगंगा प्रकाशन, पुणे 23
2) चाकोरीबाहेरच्या धाडसी स्त्रिया, डॉ. श. गो. कोलारकर, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISBN: 978-93-91621-53-7

Title: Bhartiya Stree: Avhane Wa Upay (भारतीय स्त्री : आव्हाने व उपाय)

Editors: Dr Tukaram R. Fisfise and Dr Vishwanath M. Suryawanshi

© Editors

First Edition : March 2022

Published by

Dr Kalyan Gangarde
for New Man Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Printed at

Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties' rights.

संपादकीय

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जासंदर्भात कमालीचा विरोधाभास आढळतो. एका बाजूला स्त्रियांचे धर्माधिष्टीत गौरवीकरण व दुसऱ्या बाजूला समाजात असलेले टोकाचे दुय्यम स्थान, शोषण असा विरोधाभास दिसून येतो. काही जाती-जमातीचा अपवाद सोडता भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान राहिलेला आहे. त्यामुळे समाजात स्त्रियांना कायमच दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. अनेक रूढी, परंपरा यामुळे अन्याय, शोषण झालेले दिसून येते. स्त्रियांना प्राचीन काळापासून सार्वजनिक जीवनातील सहभाग नाकारण्यात आला. या सर्व पार्श्वभूमीवर भारतात स्त्रियांची भूमिका, त्यांचे शोषण, न्याय, अधिकार यासाठी काही चळवळी, संघटना उदयास आल्या. भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने या चळवळी, संघटनाचे कार्य महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. यामुळे स्त्रियांना हक्क, अधिकार मिळाले आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जाही मिळाला आहे. स्त्रियांच्या बाबतीत हि सकारात्मक बाजू दिसून येत असली तरी दुसरीकडे स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतरही भारतीय समाजातील स्त्रियांवरील अत्याचार, शोषण, असमानतेची भावना कमी झालेली नाही. स्त्रियांसाठी केलेल्या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होत नसल्याने त्यांना अजूनही पूर्ण हक्क, अधिकार मिळू शकले नाहीत. स्त्री शिक्षण घेऊन नोकरी करू लागली असली तरी तिला पदोपदी अनेक गोष्टीसाठी झगडावे लागत आहे. भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत मोहत्सव साजरा होत असताना भारतीय स्त्रियांच्या दर्जा संदर्भात चिंतन करणे गरजेचे बनले आहे. म्हणूनच भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सर्वांगीण, सखोल अभ्यासासाठी तसेच समाजातील स्त्रियांचा दर्जा काल कसा होता?, आज कसा आहे? आणि भविष्यात तो कसा असेल? या संदर्भात परिपूर्ण व अभ्यासपूर्ण माहिती प्राप्त व्हावी म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत मोहत्सव व जागतिक महिला दिनाच्या निमित्ताने भारतीय स्त्री यासंदर्भात ग्रंथ संपादित करण्यात आला. या ग्रंथासाठी महिलांच्या सर्वांगीण अभ्यासा संदर्भात प्राध्यापक संशोधक, अभ्यासक यांच्याकडून शोधनिबंध मागविण्यात आले होते. स्त्रियांचा प्राचीन तसेच समकालीन दर्जा, स्त्रियांच्या समस्या, स्त्रियांचे कार्य-कर्तृत्व, महिला सबलीकरण यासंदर्भात अभ्यासपूर्ण लेख प्राप्त झाले. यामाध्यमातून भारतीय समाजातील विविध क्षेत्रातील महिलांच्या कार्याची, समस्येची व समस्येवरील उपाययोजनाची माहिती उजेडात आली. हि माहिती

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने, सबलीकरणाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणारी आहे. या ग्रंथाचे वाचक, अभ्यासक, विचारवंत, प्राध्यापक स्वागत करतील हीच अपेक्षा.

ग्रंथ निर्मितीसाठी आम्हाला सतत प्रेरणा देणारे आमच्या महाविद्यालय विकास समितीचे प्रमुख तथा मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळाचे केंद्रीय कार्यकारिणी सदस्य आदरणीय हेमंतराव जामकर साहेब तसेच महाविद्यालय विकास समितीचे सर्व सन्माननीय सदस्य, आम्हाला सतत नाविन्याचा ध्यास घ्यायला लावणारे व वेळोवेळी मार्गदर्शन करणारे महाविद्यालयाचे आदरणीय प्राचार्य डॉ. बाळासाहेब जाधव, मार्गदर्शक आदरणीय उपप्राचार्य डॉ. श्रीनिवास केशेट्टी, उपप्राचार्या डॉ विजया नांदापूरकर, गुणवत्ता हमी कक्षाचे समन्वयक डॉ रोहिदास नितोंडे, प्रबंधक श्री विजय मोरे व महाविद्यालयातील सर्व सहकारी प्राध्यापक तसेच प्रशासकीय कर्मचारी या सर्वांचे आभार

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ समाजशास्त्र अभ्यासमंडळाचे अध्यक्ष प्रो. नारायण कांबळे, अभ्यासमंडळाचे सर्व सम्माननीय सदस्य यांचे वेळोवेळी ग्रंथ निर्मितीसाठी मार्गदर्शन, सहकार्य लाभले त्यामुळे या सर्वांचे मनपूर्वक आभार, या संपादित ग्रंथासाठी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहकार्य करणाऱ्या सर्व हितचिंतकांचे मनपूर्वक आभार- शेवटी ज्यांच्या प्रयत्नामुळे हा ग्रंथ साकार झाला, ज्यांनी या ग्रंथाला सुबक, सुरेख आणि वाचनीय स्वरूपात आकार दिला ते प्रकाशक, मित्र डॉ कल्याण गांगर्डे यांचेही मनपूर्वक आभार

सर्वांच्या सहकार्यामुळेच हा ग्रंथ कमी वेळेत प्रकाशित करणे शक्य झाले त्यामुळे सर्वांच्या ऋणातच आम्ही राहू इच्छितो.

संपादक

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

अनुक्रमणिका

१. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी ८
डॉ.नारायण तु.कांबळे

२. पर्यावरण व्यवस्थापन आणि विकास संवर्धन संस्कृतीमध्ये महिलांचा सहभाग २३
डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक

३. प्राचीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा ३१
प्रा. शुभांगी भेंडे-शर्मा

४. महिला सक्षमीकरण : एक दृष्टिक्षेप ४०
डॉ. बळीराम परशराम अवचार

५. भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा आणि आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या समस्या व उपाययोजना ४७
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

६. महिला सबलीकरण आणि पंचायतराज व्यवस्था ५४
डॉ. अर्चना नारायण धर्मे

७. उद्योग धंद्यातील स्त्रियांचे योगदान ६१
सुचिता सुभाषराव ढोणे

८. महिला सक्षमीकरण विषयक योजनांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण ७०
प्रा.डॉ. रमेश शिंदे

९. महिला सबलीकरणापुढील आव्हाने ७५
एकनाथ पवार, नागपूर

१०. स्त्रीवाद आणि स्त्रियांच्या उध्दारातील संतांचे योगदान ८१
प्रा.डॉ.जगताप यु.एस

११. नोकरी करणा-या महिलांच्या समस्या ८६
श्रीमती काळवणे के.आय.

१२. महात्मा फूले पूर्वकालीन समाजजीवनात स्त्री जीवन ९२
डॉ.सौ.कुलकर्णी एस.एन

१३. भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष आणि ग्रामीण भागातील महिला सबलीकरण ९५
प्रा.डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर

१४. स्त्रीवादी विविध दृष्टिकोन १०२
स्वाती.बी.देशमुख

१५. महिला सबलीकरण आणि बचत गट १०९
श्री. स्वामी विरभद्रेश्वर सामलिंग

Scanned with OKEN Scanner

६.

महिला सबलीकरण आणि पंचायतराज व्यवस्था

डॉ. अर्चना नारायण धर्मे
सहा. प्राध्यापक,
श्रीमती पंकुला देवी पाटील
समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना :

कोणत्याही राष्ट्रच्या प्रगतीमध्ये तेथील स्त्रियांची सामाजिक, राजकीय व आर्थिक स्थिती आणि भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. प्राचीन भारतात अर्थात पूर्व वैदिक काळात स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान व प्रतिष्ठा होती. परंतु उत्तर वैदिक काळानंतर त्यांचा दर्जा व प्रतिष्ठेत घसरण होत गेल्याचे दिसून येते. आजच्या महिला सक्षमीकरणाच्या कालखंडात देखील भारतामध्ये स्त्री अपमान, यातना व शोषणाच्या शिकार बनत आहेत. महिला सक्षमीकरण लिंग, न्याय, स्त्रीवाद, महिला विकास, स्त्रीमुक्ती या संकल्पना आज जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात चर्चेत आहेत. यात महिलांच्या राजकीय समानतेचा प्रश्न जागतिक स्तरावर ही महत्त्वपूर्ण आहे. राजकीय क्षेत्रात दीर्घकाळापासून पुरुषांचे वर्चस्व कायम राहिले आहे. राजकीय व्यवस्थेत महिलांच्या राजकीय सहभागाची समस्या आजही जगात न्याय मिळवून देणारी नाही. जगभरात महिलांना राजकीय व्यवस्थेत प्रवेश पुरुषांच्या तुलनेत उशिराने मिळाला आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत नागरिकांच्या राजकीय सहभागाचे महत्त्व असाधारण असते. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेतील राजकीय संस्थांची निर्मिती व त्यांचे संचलन याबाबतचे कार्य नागरिकांद्वारे केले जाते. नागरिक हेच राजकीय प्रतिनिधींची निवड करतात आणि राजकीय पदे प्राप्त करून निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतात.

भारतीय संविधान स्थानिक स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंतच्या संस्थांसाठी नागरिकांना सहभागाची समान संधी प्रदान करते. स्थानिक स्तरावर पंचायतराज ही लोकशाहीच्या पाठशाळा आहेत. सामान्य जनतेला शासनव्यवस्थेत सहभागी होण्याचे व निर्णय घेण्याचे ते एक साधन आहेत. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण जनता आपला विकास साध्य करू शकते. भारतीय संविधानाने सर्व नागरिकांना जात, धर्म, वंश, लिंग या

कोणत्याही भेदभावाशिवाय राजकीय सहभागाची समान संधी दिली आहे. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय व्यवस्थेत स्त्रियांचा सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा असलेला दिसून येतो. १९५८ मध्ये देशात पंचायत राज व्यवस्था लागू झाल्यानंतर आणि ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. १९८० च्या दशकापर्यंत भारतातील समाजव्यवस्थेत मोठे बदल घडून आले. नागरिकांना मिळालेल्या समान अधिकारासोबतच भारतीय महिलांना समान शैक्षणिक संधी, संपत्ती व वारसा यात समान हक्क प्राप्त झाला होता. यामुळे सामाजिक स्तरावर स्त्रियांच्या स्थितीत बरीच सुधारणा झाली होती. परंतु राजकीय बाबतीत मात्र चित्र फारसे समाधानकारक नव्हते, जागतिक स्तरावर महिलांच्या सबलीकरणाचे प्रयत्न केले जात होते. राजकीय क्षेत्रात बऱ्याच दीर्घकाळापासून पुरुषांचे वर्चस्व राहिले होते, महिलांच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी १९७१ मध्ये एक समिती स्थापन करण्यात आली. 'टूवर्ड्स इक्वलिटी' हे शीर्षक असलेल्या या समितीचा अहवाल १९७४ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. या समितीने राजकीय पक्षांनी महिलांसाठी एक कोटा निर्धारित करावा व पंचायतराज व्यवस्थेत स्त्रियांना जागा आरक्षित ठेवण्यासाठी संविधानात संशोधन केले जावे अशी शिफारस केली होती. स्थानिक समुदायाचा राजकीय सहभाग वाढला पाहिजे, विकास प्रक्रियेत लोकांचा पुढाकार आला पाहिजे आणि महिलांना राजकीय व्यवस्थेत सहभागाची समान संधी मिळाली पाहिजे, या हेतूनेच संसदेने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ७३ वी घटनादुरुस्ती केली. या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांना ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरावर या जागा राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या. शिवाय ग्रामपंचायतीचा सरपंच, पंचायत समितीचा सभापती आणि जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष या पदावर ही स्त्रियांना ३३ टक्के आरक्षण प्रदान करण्यात आले आहे. महाराष्ट्राच्या कायद्याने या तरतुदींचा स्वीकार करण्यात आला आणि राज्याच्या इतिहासात प्रथमच एवढ्या मोठ्या संख्येने स्त्रिया राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी झाल्या. महाराष्ट्रात एक लाखापेक्षा जास्त स्त्रिया मोठ्या संख्येने ग्रामपंचायतीवर निवडून आल्या. असून त्यातील बहुतांश महिला ह्या सरपंच होत्या. महिलांच्या सबलीकरणाकरिता स्त्रियांना न्याय, समता व स्वातंत्र्य प्राप्त करून देणे काळाची गरज होऊन बसली आहे. याकरिता वैयक्तिगत, संस्थागत व सरकारी अशा सर्व स्तरावर प्रयत्न करण्यात येत आहेत. महिला सबलीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया असून त्यात

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वैधानिक, राजकीय, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रात स्वायत्तता व समता प्रस्थापित करण्याची प्रक्रिया समाजात जोर धरू पाहत आहे.

महिला सक्षमीकरण

स्त्रीच्या अंगी असलेल्या मूळ क्षमतांचा, गुणवत्तेचा व कौशल्यांचा विकास करून त्यांची सामाजिक, राजकीय, मानसिक, बौद्धिक व आर्थिक स्थिती उन्नत करणे म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय. स्त्रियां जवळ शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक बळआहेच. त्यांनी ते सिद्ध करण्याकरिता मोकळी वाट करून देण्याची आवश्यकता आहे. एक मानव म्हणून जगण्याचा, संरक्षणाचा, विकसित होण्याचा आणि सहभागिता वाढविण्याचा तिला जो संविधानिक हक्क आहे, त्या हक्काची पालन होणे स्त्री सक्षमीकरणाला अपेक्षित आहे. महिला सबलीकरण म्हणजे कुटुंबाचे सबलीकरण आणि व्यापक तत्वानेराष्ट्राचे सबलीकरण होय. शोषण, कौटुंबिक हिंसाचार, पारंपारिक जाच, भ्रामक धारणा आणि निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग अर्थात दुय्यम वागणूक या सवार्ंपासून स्त्रीला मुक्त करून वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून, विवेक ललिते तून तिचं कुटुंबातील स्थान, समाजातील स्थान सन्मानपूर्वक स्वीकारणं स्त्री सक्षमीकरणाला अभिप्रेत आहे. जवळपास एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्के लोकसंख्या असलेल्या महिलांचा देशाच्या विकासाचे धोरण आखताना त्यांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग महिला सक्षमीकरणला निश्चितच बळकटी देऊ शकतो. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार समानता, कलम १५ नुसार भेदभाव नीतीला छेद, कलम १६ नुसार पुरुषांप्रमाणे समान संधी आणि राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार (कलम ३५) राज्यांनी स्त्रियांना सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या न्याय वागणूक देण्याचे निर्देशीत केले आहे. त्याचप्रमाणे कलम ३९ नुसार स्थावर मालमत्तेचा मालक की अधिकार, कलम ४१ नुसार रोजगाराचा अधिकार, कलम ४५ नुसार मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, कलम ४७ नुसार आहाराचा दर्जा,राहणीमानाचा दर्जा आणि सार्वजनिक आरोग्याची वृद्धी तसेच कलम ८० प्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सहभाग इत्यादींचा योग्य अंमल झाल्यास स्त्री सक्षमीकरणाला तीव्र गति प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

P.D. Patil Social Work College, Akola College Code 225

पंचायत राज्यव्यवस्था:

इसवी सन १९०८ सायली गोपाळकृष्ण गोखले यांनी ऑफ हाऊस कमिशनसमोर साक्ष देताना ग्रामीण स्तराला असलेल्या स्थानिक संस्थांना जास्त सत्ता देण्याचा मुद्दा मांडला होता.कलकत्ता येथे झालेल्या १९१७ च्या काँग्रेस अधिवेशनात डॉ. ॲनी बेझंट यांनी ग्रामपंचायतीला जिल्हा स्तराच्या अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणापासून मुक्त ठेवण्याची सूचना केली होती. महात्मा गांधींनी पंचायत राज्याच्या कल्पनेत पुढील व्यवस्था अभिप्रेत होती. पंचस्तरीय असलेल्या या व्यवस्थेत ग्रामपंचायत, तालुका, जिल्हा पंचायत, प्रांत पंचायत आणि अखिल भारतीय पंचायत राहणार होत्या.यामध्ये कनिष्ठ समजल्या गेलेल्या ग्रामीण स्तरावरील पंचायती याच प्रशासनातील वास्तविक सत्ताधारी घटक बनतील. ग्रामपंचायत ग्रामसभेला उत्तरदायी तसेच जबाबदार बनतील. म्हणजेच आजच्या संसदीय शासन पद्धतीची ऐवजी यात समुहा धिष्ठीत शासन प्रतिपादन करण्यात आलेले दिसते. पंचायत राज्य कायद्यामधील सत्ता वितरणात त्रिस्तरीय सत्तावितरणाला अंतिम रूप देण्यात आले. देशात सर्वप्रथम राजस्थानात पंचायत राज्यव्यवस्था स्वीकारण्यात आली.

पंचायत राज कायदा:

देशात सर्वप्रथम राजस्थान पंचायत कायदा १९५३ हा १९५३ साली संमत झाला व त्यानुसार ग्रामपंचायत (न्याय पंचायत) यांच्या कार्याला एकरूपता देण्यात आली. इसवी सन १९५९ मध्ये राजस्थान पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद कायदा समज झाला. या कायद्यात १९६६ मध्ये काही फेरबदल करण्यात आले. इसवी सन १९५८ ते १९६० या काळात राजस्थान नंतर उत्तर प्रदेश, पंजाब आणि आंध्र प्रदेशात पंचायत राज्य स्थापनेसाठी कायदे संमत करण्यात आले. महाराष्ट्र बॉम्बे व्हिलेज पंचायत कायदा १९५८ (मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८) तसेच महाराष्ट्र पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद कायदा १९६१ या दोन कायद्यांच्या आधारे पंचायत राज्य व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. या कायद्यानुसार त्रिस्तरीय व्यवस्था निर्माण करण्यात आली असून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या अनुक्रमे ग्राम, (विकास खंड) आणि जिल्हास्तर आला तीन संस्था निर्माण करण्यात आल्या. यामध्ये स्थानिक शासन कर्त्यांनाराज्यातील पंचवार्षिक विकास योजनांमधील विकास योजनांची अंमलबजावणी व लोकशाही संस्थांचा विकास होण्याच्यादृष्टीने सत्तेचे विकेंद्रीकरण व स्थानिक

Scanned with OKEN Scanner

कार्यात लोकांचा अधिकाधिक सहभाग ही प्रमुख उद्दिष्टे गाठण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.यामध्ये ग्रामीण पातळीवरील ग्रामपंचायत क्षेत्रातील ग्रामीण यांच्या सक्रिय राजकीय सहभाग करिता ग्रामसभेला केंद्रस्थानी ठेवून अधिक महत्त्व देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. प्रत्येक वित्तीय वर्षात ग्रामसभेच्या किमान सभा घेण्याचे निर्धारित करण्यात आले.

इसवी सन १९९२ मध्ये भारतीय राज्यघटनेत एक ऐतिहासिक घटना दुरुस्ती करण्यात आली. ७३ व्या नव्या पंचायत राज घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये तिन्हीस्तरावर (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद) ते ३३ टक्के जागा स्त्रियांसाठी आरक्षित करण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे नगरपालिका व महानगरपालिका काम मध्ये सुद्धा स्त्रियांसाठी तेहेतीस टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या.त्याचाच परिणाम म्हणून आज संपूर्ण भारत देशात स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागाचे चित्र पूर्णपणे बदललेले दिसून येते.

७३ व ७४ वि घटना दुरुस्ती ग्रामीण स्तरावरील सत्ता संरचनेत मोठे बदल होऊन चार भिंतीच्या आत बंदिस्त असलेला स्त्री वर्ग राजकारणात सर्वार्थाने सक्रिय झाल्या.स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या सहभागामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणावर संदर्भात काही स्वागतार्ह बदल झालेले दिसून येतात.

ग्रामीण महिलांमध्ये राजकीय जागृतीः

विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिला चार भिंतीच्या आत राहूनच चूल आणि मूल सांभाळण्याची भूमिका निभावत होत्या. परंतु स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या सहभागामुळे विकास प्रक्रिया अधिक परिणामकारकपणे राबविल्या जाऊ लागल्या. संशोधकाने स्वतःच केलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार ग्रामीण भागांमध्ये ९० ते ९५ टक्के इतकी प्रचंड प्रमाणात मतदान होते. ७५ टक्के ग्रामीण महिला स्वतःच्या मताने मतदान करण्यास पुढे येतात. यामध्ये महिलांचे प्रमाण सुद्धा पुरुषांच्या बरोबरीने असल्याचे दिसून येते.ग्रामीण भागातील परंपरागत नेतृत्व ऐवजी आज महिलांमधून राजकीय नेतृत्वाची उभारणी होत आहे. अनेक गावांचे सरपंचपद, पंचायत समित्यांचे सभापती पद व जिल्हा परिषदांचे अध्यक्षपद महिला प्रभावीपणे सांभाळताना दिसतात. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे परंपरागत नेतृत्वाचा एकाधिकार नष्ट होऊ लागला आहे. ग्रामीण भागात मोठे शेतकरी, मालगुजार, जमीनदार यांचे नेतृत्व आढळत असे, आज मा

आदिवासी, दलित व बहुजन समाजातील महिला सक्षम पणे नेतृत्वाची धुरा सांभाळत आहेत. पंचायत राज्याच्या राजकारणात शिरलेली ग्रामीण महिला काही प्रमाणात राज्य व राष्ट्राच्या राजकारणात सुद्धा प्रवेशित होऊ लागली आहे.

महिलांमधील कार्यात्मक साक्षरताः

संशोधकाने ग्रामीण भागात केलेल्या निरीक्षणानुसार असे दिसून आले की, ६० टक्केपेक्षा अधिक ग्रामीण महिला ग्रामसभेमध्ये सहभागी होऊन ग्रामसभेच्या कामकाजात सहभागी होतात. आपल्या समस्या व तक्रारींचा पाढा ग्रामसभेमध्ये मानतात. गावाच्या विकासासंदर्भात गावातील महिला शहरांमधील कार्यालयात जाणे, अर्ज लिहिणे, अधिकारी व कर्मचाऱ्यांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करतात. निवडून गेलेल्या महिला, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांच्या सभांमध्ये सहभागी होऊन संवाद साधण्याचा प्रयत्न करतात. साक्षरता वाढविणे, शिकणे अथवा कुटुंबातील नवीन पिढीला शिक्षित करण्याची सकारात्मक कार्य ग्रामीण महिलांच्या हातून घडताना दिसून येत आहे.

युनिसेफने इसवी सन २००६ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या एका अहवालानुसार महिलांच्या सबलीकरणासाठी त्यांना प्रतिनिधिक संस्थांमध्ये आरक्षण देणे हे त्यांच्या राजकीय सहभागाचे व त्यातून सबलीकरणाचे प्रभावी साधन होय असे जगातल्या अनुभवावरून दिसते. भारतातही हे दिसून आलेले आहे. पंचायत राज्य संस्थांमध्ये एक तृतीयांश प्रमाण असले तरी लोकसभेमध्ये ते केवळ ८.३ टक्के आहे. महिलांना आरक्षण दिल्यामुळे, महिला, लहान मुले व कुटुंब यांची बाजू जास्त प्रभावीपणे मांडण्यात येते असा अनुभव जगात आढळतो. महिलांमधील कार्यात्मक साक्षरतेचा परिणाम म्हणून विकास कार्य अधिक प्रभावीपणे राबविता येतात हे कुणीही नाकारू शकत नाही.

महिला बचत गट व महिला सबलीकरणः

महिलांच्या राजकारणामधील सक्रिय सहभागाला जसे पंचायत राज्य व्यवस्था कारणीभूत आहे. त्याचप्रमाणे महिलांच्या स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या वाढीकरिता महिलांचा सामाजिक, राजकीय सहभाग निश्चितच कारणीभूत आहे.आज ग्रामीण भागातील महिला स्वयंस्फूर्तीने एकत्र येऊन ...तीच्या माध्यमातून (भांडवलातून) ग्रामीण महिला, स्वयंरोजगाराची ...र्मिती, लघु उद्योगाची निर्मिती परस्पर सहकारी निर्माण करून ग्रामीण ...ाजाचे चित्रच बदलून टाकण्यात समर्थ ठरल्या आहेत. स्वयंसहाय्यता

Shri P.D. Patil ... College Code 225 ... Tadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

बचत गटाच्या कार्य प्रणालीतून, संघटन बनविणे, त्यांचे कार्य संचालित झालेलेकरणे व विविध बँका व कार्यालयांमध्ये जाऊन ग्रामीण महिला संघटितरीत्या स्वतःच्या पायावर उभ्या होत आहेत. आज महाराष्ट्रात हजारोंच्यावर महिलांचे बचत गट असून त्यामधील एकतृतीयांश बचत गटांचे विविध बँकांशीसंलग्नीकरण सुद्धा आहे. त्यांची वार्षिक उलाढाल १००० कोटी रुपयांच्या आसपास आहे. स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटांमधील स्त्रिया ग्रामपंचायतीच्या कार्यात पुढाकार घेऊ लागलेल्या आहेत.

संदर्भ:

१. देवगावकर रा. गो. पंचायत राज्य आणि सामूहिक विकास, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, मार्च २००७
२. उंबरकर डॉक्टर दिनकर, कोरकू आदिवासी, अद्वैत प्रकाशन, अकोला, जुलै २००७
३. महाकरकार श्री.. म., आदिवासी स्त्री व राजकारण, श्री. राज राजेश्वर शैक्षणिक, सांस्कृतिक व सामाजिक बहुउद्देशीय संस्था, चामोर्शी, २००६
४. मालविया एच. डी. व्हिलेज पंचायत इन इंडिया, ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी, न्यू दिल्ली, १९५६
५. सिंग वीरेंद्र, पंचायत राज अँड व्हिलेज डेव्हलपमेंट, सरूप सन्स, न्यू दिल्ली २००३
६. मुखर्जी आर के, ॲनसॅटइंडिया, इंडिया प्रेस, अलाहाबाद १९५६

❑❑❑

P.D. Patil Social Work College, AKOLA, College Code 225

७.

उद्योग धंद्यातील स्त्रियांचे योगदान

सुचिता सुभाषराव ढोणे

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना:

भारतीय प्रक्रिया उद्योग हा विषय वरकरणी सोपा वाटत असला तरी इतका गुंतागुंतीचा आहे. प्रत्येक स्त्री कामांमध्ये गुंतलेली असते, कोणते ना कोणते काम स्त्रियांशी निगडित असतेच वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्त्रिया काम करत असतात, परंतु स्त्रियांच्या कामाचे मूल्यमापन योग्य पद्धतीने होत असलेले दिसून येत नाही. प्राचीन कालखंडापासून आता उद्योग व्यवसायाच्या माध्यमातून आर्थिक व्यवहार चालत होते. प्रामुख्याने शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया आपल्या कामाचा वाटा उचलत असतो स्त्रियांना घरकाम व शेतीतील काम अशी दुहेरी भूमिका बजावावी लागत होती मध्य कालखंडात कमी-अधिक फरकाने अशाच प्रकारची स्थिती असलेली दिसते.

ब्रिटिशांची राजवट भारतामध्ये सुरू झाली आणि एका नवीन युगाला सुरुवात झाली. या काळातच स्त्री सुधारणा चळवळी सुरू झाल्या. स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढत गेले. भारतामध्ये औद्योगिकीकरणाला सुरुवात झाली. भारतात मोठ्या प्रमाणावर कापड गिरण्या व उद्योग सुरू झाले. या कारखान्यांमध्ये पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला. हे काम मजुरांच्या स्वरूपाचे होते स्त्री कामगार असंघटित असल्यामुळे त्यांच्यावर अनेक वेळा अन्याय होत असतो. स्त्रियांचे शोषण केले जात असे हळूहळू त्यांच्यात जागृती घडून आली आणि स्त्री संघटना अस्तित्वात आल्या स्त्रियांना उद्योजक म्हणून नव्हे तर एक कामगार म्हणूनच पाहण्यात येत असे प्राचीन मध्ययुगीन काळात अशी स्त्रियांची अवस्था होत,

आधुनिक काळात मात्र ही परिस्थिती बदलत गेली, तरीही तुलनात्मकदृष्ट्या भारतामध्ये औद्योगिक क्षेत्रात स्त्रियांचे योगदान अत्यंत असलेले दिसते कारण अनेक प्रकारच्या समस्यांना स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते अलीकडील काळात भारत सरकार कडून उद्योगासाठी स्त्रियांना प्रोत्साहित करण्यासाठी प्रबोधनात्मक कार्यक्रम करण्यात येत आहेत साहजिकच याचा परिणाम सकारात्मक होत असलेल्या दिसतो आज जे

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. अर्चना धर्मे

गांधीवादी विचार

(समकालीन परिप्रेक्ष्य)

संपादक
डॉ. संजय पी. धनवटे
डॉ. भारती के. देशमुख

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

12	महात्मा गांधी व ग्रामस्वराज्य प्रा. स्वाती एम. उगमुगे	70
13	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार प्रा. डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	74
14	महात्मा गांधी आणि त्यांचे प्रगल्भ विचार प्रा. डॉ. अर्चना एन धर्मे.	78
15	महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ	83
16	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण डॉ. गजानन बनचरे	99
17	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य विषयक संकल्पना प्रा. एन. ए. पाटील	107
18	महात्मा गांधीच्या स्वदेशी संकल्पनेतून आर्थिक विकास - एक आर्थिक विवेचन प्रा.सतीश आर.जाधव	111
19	म. गांधीचे आर्थिक विचार प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे	118
20	महात्मा गांधी यांचे पर्यावरण विषयक विचार प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे	124
21	महात्मा गांधीचा महिलांच्या विकासात सहभाग डॉ सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	133
22	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार प्रा. डॉ . साहेबराव दौलत निकम	138
23	महात्मा गांधी आणि धर्म निरपेक्षता डॉ. अस्मिता आर. ठोंबरे	150

D. Paul Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

महात्मा गांधी आणि त्यांचे प्रगल्भ विचार

प्रा. डॉ. अर्चना एन धर्मे.

श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

archanamahajan57@Gmail.com

प्रस्तावना:

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची भारतीय स्वतंत्र चळवळीतील कामगिरी बहुत आहे. त्याचबरोबर ते एक महान विचारवंतही आहे. त्यांचे आर्थिक विचार हे त्या काळातील विविध लेखातून, भाषणातून,व्यक्त झालेले आहेत. गांधीजींच्या आर्थिक विचारांवर टॉलेस्टाव थोरी यांच्या विचारांचा प्रभाव असलेला दिसून येतो. गांधीजींचे विचार विशिष्ट संकल्पनांपुरतेच मर्यादित होते यात प्रामुख्याने सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य, स्वदेश, स्वावलंबन, खादी ग्रामोद्योग, विश्वस्त संकल्पना इत्यादी होते. त्यांचे आर्थिक विचार हे सत्य, अहिंसा, श्रमप्रतिष्ठा या चार तत्वांवर आधारलेले होते. एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना जागतिक स्पर्धेमुळे भारताला टिकाव लागणे कठीण ठरत आहे. महात्मा गांधीजींनी पूर्वीच सांगितले की मानवाची जागा जेव्हा यंत्र घेऊ लागतील तेव्हा मानवापुढे अनेक सोयीबरोबर समस्या निर्माण होतील. आज बेरोजगारी, दारिद्र्य, अन्नधान्याचा तुटवडा, महागाई, भ्रष्टाचार इत्यादी समस्यांनी देशाचे अर्थव्यवस्था पोखरून टाकली आहे. महात्मा गांधीजींनी त्या काळात त्यांचे सत्य, अहिंसा या तत्त्वावर आधारित जे विचार आहेत ते आजच्या एकविसाव्या शतकातील भारताला विकासात सातत्य आणि स्थिरता निर्माण करण्यासाठी नक्कीच फायदेशीर ठरु शकतात.

गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा तत्व:

गांधीजींना सत्य आपल्या जीवनाचे ध्येय वाटत असेल ज्यामध्ये ते सामावून घेण्यासाठी सतत प्रयत्नशील होते जे त्यांचे परम प्राधान्य होते. त्याची व्याख्या त्यांनी एके ठिकाणी अशी केली आहे, ते म्हणतात, सत्याची व्याख्या सर्वांच्या अंतकरणात आहे. अंतकरणाची शुद्धता त्यांना हवी वाटते. अहंकार, क्रोध, लोभ, मोह

P.D. Patil Social Work College College Code 225 Tal. Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

यांच्यापासून स्वतःला वाचवणे त्यांना अभिप्राय होते. अहंकाराच्या दृष्ट चक्रात माणूस वावरत आहे. पण गांधींना अहंकार शून्यवृत्तीतून निर्माण झालेल्या प्रेमातून अहिंसा हा भाव हवा आहे. कारण ते म्हणतात, अहिंसा म्हणजे नम्रतेची पराकाष्टा आहे. तिचे दर्शन आपल्याला सत्याच्या स्वरूपात झाले पाहिजे. हिंसेचा प्रतिकार अहिंसेने,असत्याचा प्रतिकार सत्याने करा असा उपदेश त्यांनी लोकांना केला. कारण त्यांना या तत्त्वावर विश्वास होता. म्हणून त्यांनी जनतेला निशस्त्र प्रतिकार करण्यास शिकवले. भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तरीही फार नवी बाब नाही, कारण या आधी ही शिकवण बुद्धांनी, महावीरांनी, तसेच अनेक संतांनी दिली आहे. परंतु स्वातंत्र्याच्या काळात वातावरण निर्मिती झालेली असल्यामुळे गांधीजींच्या तोंडून ही गोष्ट निघाली आणि तिचा त्याचवेळी क्रांतिकारक अर्थ प्रकटला आणि क्रांती घडवून आली.

अहिंसेच्या मार्गाने गेले तर आपल्याला काय साध्य करता येऊ शकते हे सांगताना ते म्हणतात, तात्पर्य हे की ही नाही म्हणण्याची शक्ती, तुमच्या चुकीच्या कामात मी सहकार्य करणार नाही असे सांगण्याची शक्ती आपल्यात यायला पाहिजे. गांधीजी म्हणतात, अहिंसा शक्ती एवढी मोठी आहे की, तिच्यामुळे किमया घडून येते. गांधीजींनी सत्य आणि अहिंसा या दोन संकल्पना आत्मा बलाच्या आधारावर लोकांना शस्त्र म्हणून हाती दिलेल्या आहेत. त्यांनी त्याचा वापरही करण्यास सांगितले आहे. त्यांचे म्हणणे असे आहे की आपण जेव्हा सत्याचा आग्रह करतो, तेव्हा त्यासंबंधीचा आपला उद्देश चांगला असला पाहिजे. त्याशिवाय त्या आग्रहाला अर्थ उरणार नाही. सत्य या संकल्पनेची सत, शुभमंगल, कल्याण, चांगले हाच अर्थ अपेक्षित असला पाहिजे. विकाररहित अवस्थेत हे घडू शकते. तसेच अहिंसेच्या संदर्भातही त्यांनी म्हटले आहे की, वस्तुस्थितीमुळे सत्याग्रहाला अहिंसावृत्ती अनिवार्य होते. कारण सत्य विषयीची माझी ओढ जर शुभ असेल तर माझ्या विरोधकांची त्याला दिसणाऱ्या सत्याविषयीचे प्रवृत्ती तेवढीच शुभ मानली पाहिजे. त्यांच्या मते प्राणी मात्रांविषयीची आदर बुद्धी म्हणजेच अहिंसा होय. त्यांच्या मते अहिंसा वृत्ती जोपासायची असेल तर कुठल्यातरी पर्वत रांगात हिमालयात जाऊन बसण्याला अर्थ

Sant P.D. Patil Social Work College, Akola. College Code 225

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

नाही. आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आपण ती वृत्ती अंगी बांधली पाहिजे हे महत्त्वाचे आहे.

देश विकासाबाबत गांधीजींचे विचार :

गांधीजींनी ग्रामविकासाचे समर्थक जीवन होते. भारत खेड्यांचा देश आहे गांधीजींच्या विचाराप्रमाणे भारतात शहर वगळून जी सात लाख खेडे आहे त्या खेड्यांची सुधारणा व सर्वांगीण विकास करणे हे राष्ट्राचे पहिले कर्तव्य आहे, अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांचे म्हणणे होते की, गावात सुधारणा झाली पाहिजे. गावाचे आरोग्य सदृढ असले पाहिजे व स्वावलंबी असले पाहिजे म्हणजे संपूर्ण देश सुद्धा तसाच उभा राहील. महात्मा गांधीजींचे जीवन म्हणजे एक तत्त्वज्ञान होते. त्या तत्त्वज्ञानावर नैतिकतेच्या आदर्शवादाचा पगडा होता. गांधीजी हे काळाच्या फार पुढे होते. उद्योगधंद्यांचे एकाच ठिकाणी केंद्रीकरण न करता त्यांचे विकेंद्रीकरण त्यांना अपेक्षित होते त्यासाठी त्यांनी ग्रामीण उद्योगाची संकल्पना मांडली. खेड्यातील लोकांना खेड्यातच रोजगाराची संधी निर्माण करून देऊन खेडे हे विकासाचे केंद्र म्हणून विकासाची दिशा ठरवावी. अशी त्यांची भूमिका होती. लहान समुदाय राहण्यात माणुसकी असते त्यांच्यामुळे चांगले जीवन व विकास खेड्यातच साधता येतो, यावर त्यांचा भर होता. आधुनिक काळात मात्र अति औद्योगीकरणाने खेडी उध्वस्त होत चालली आहे. औद्योगिकरणामुळे रोजगार वाढला नसून ग्रामीण भागातील ग्रामीण उद्योग, कुटीर उद्योग लयास जाऊन लाखो लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन नष्ट झाले आहे. देशातील व देशाबाहेरील गुंतवणूकदार गुंतवणूक करीत असले तरी अधिक नफा मिळवणे व बाजारपेठा कब्जात घेणे हाच त्यांचा हेतू असतो. यातून नफेखोरी व भाव वाढ होत असते.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

गांधीजींचे आर्थिक विचार:

गांधीजी आर्थिक आत्मनिर्भरता आणि स्वालंबनावर अधिक भर देत असतात. स्वावलंबन आणि आत्मनिर्भरता यासाठी त्यांनी चरखा चालवणे,पिठाची गिरणी चालवणे, सुतकाताई करणे, कपडा विणणे असे छोटे मोठे काम करण्यावर भर दिला. या प्रयोगातून त्यांनी संपूर्ण भारत देशातून आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त करायचा

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

होता.भारतात अनेक उद्योगधंदे निर्माण होत आहे पण त्यांना परदेशावर अवलंबून राहावे लागत होते. आपल्या देशातील उत्पादन निर्माण झाल्यावर त्याला योग्य भाव असावा. गांधीजींच्या आर्थिक विचारानुसार भारताच्या नियोजनातील अति यांत्रिकीकरण टाळले पाहिजे, विशाल शहराची अनियोजित वाढ रोखली गेली पाहिजे. खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष केंद्रित करून खेडी स्वयंपूर्ण बनवावीत. शिक्षण व जीवन पद्धतीचा मेळ घातला गेला पाहिजे, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे तिच्या स्वावलंबित्वाकडे लक्ष दिले पाहिजे, पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण थांबविले पाहिजे, श्रमिकांचे शोषण रहित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचा निर्धार केला पाहिजे, त्या दिशेने नियोजनाची दिशा व अग्रक्रम यात आवश्यक बदल केले पाहिजे, आज विश्वस्तांची संकल्पना इतिहासात जमा झाले आहे त्यामुळे आर्थिक विषमता वाढत आहे. गांधीजींच्या विचारांचा जो भाग उपयोगी व मौल्यवान आहे त्याचा उपयोग नवीन आर्थिक धोरणात केलेला नाही तर तो इतिहास जमा होण्याची शक्यता व भीती आहे.

सारांश:

गांधीजींच्या स्वप्नातील आदर्श भारत घडवायचा असेल तर त्यासाठी सत्य अहिंसा शांतता इत्यादी आदर्श संस्कारांचा मोल याचा वाटा आहे. आदर्श लोकशाही अस्तित्वात आणण्यासाठी सेवाधर्म, त्याग, नैतिकता यांच्या अस्तित्वाला धोका पोहोचणार नाही याची काळजी घ्यावी लागेल. राष्ट्रीय एकात्मता हाच गांधीजींच्या स्वप्नातील लोकशाहीचा मुलादार होता, हे बाब मान्य करावी लागेल. देशाला खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकास साध्य करून, नेत्र दीपक प्रगतीसाठी आज गांधीजींच्या लोकशाही विकास विषयक तत्व प्रणाली शिवाय तरनोपाय नाही. आजच्या भारतीय संसदीय लोकशाहीला खरा अर्थाने महात्मा गांधी यांच्या स्वप्नातील आदर्श लोकशाहीचे स्वरूप द्यायचे असेल तर, त्यांच्या दृष्टिकोनाचा पायंडा रसवायला हवा. भारतीय ग्रामीण लोकांचा सर्वांगीण विकास हा गांधीजींच्या विचारांचा मूळ गाभा आहे, त्यांच्या विचारातील जी मानवी जीवनमूल्य प्रकर्षाने जाणवतात ती मानवी कल्याणाची शिदोरी आहे. गांधीजी मानवता वादाची शिकवण देणारा महात्मा व

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Sukhadi, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीय नेता असा समन्वय साधणारा विचार आहे. गांधीजींनी श्रमाशिवाय असलेल्या संपत्तीला निरर्थक मानले आहे.

संदर्भ:

1) डोळे ना.य. प्रमुख भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती जून 1999

2) साहेबराव, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, जून 1999

3) भोळे भा.ल. , आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, 2003

4) धर्माधिकारी चंद्रशेखर, शोध गांधीचा, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, 2006

5)पाटील डी.डी., महात्मा गांधीजींची युवकांसाठी विचारधारा, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, एप्रिल 2011

6) गांधी महात्मा, सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, 2012

7) रॉय, किणीकर, गांधी नावाचे महात्मा, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, जानेवारी 2012

8)कराळे गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन, नीती, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना, मंगेश प्रकाशन.

9) कवीमंडल विजय, आर्थिक विचारांचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner